

INVENTARISATIE JONGERE BOUWKUNST
1850 - 1940

Gebiedsbeschrijving Land van Vollenhove

INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
Inleiding	1
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	13 37
3 Infrastructuur	50
4 Nederzettingen	63
5 Bevolking	67
6 Middelen van bestaan	
7 Sociale en culturele voorzieningen	83
Bronnen	92

Inleiding

Het Land van Vollenhove is één van de drie inventarisatiegebieden, waarvoor in het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) een gebiedsbeschrijving is gemaakt. Tot het uitvoeren van dit project is in 1984 door het Rijk besloten vanwege de vele leemten die er bestaan in de algemene kennis over de stedenbouw en bouwkunst uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog.

De gebiedsbeschrijving vormt de basis voor de stedenbouwkundige en architectuur-historische inventarisaties. De beschrijving geeft daarvoor de voornaamste landschappelijke, historisch-geografische, sociaal-economische, stedenbouwkundige en architectuur-historische karakteristieken.

Samen met de bijbehorende gemeentebeschrijvingen, die een nadere uitwerking van de gebiedsbeschrijving zijn en de inventarisaties van de objecten beoogt de "Gebiedsbeschrijving Land van Vollenhove" niet alleen een overzicht te geven van de jongere bouwkunst op zich, maar vooral van de in het landschap zichtbare resultaten van de wisselwerking tussen maatschappelijke ontwikkelingen in de ruimste zin en ontwikkelingen in de gebouwde omgeving. Kortom, wat zijn de ruimtelijke structuren en objecten uit de periode 1850 - 1940, die nu nog aanwezig zijn en als zodanig waard zijn om te worden behouden?

---

1 Ligging, grenzen en omvang

1.1. Ligging

Van oudsher bestond het gewest Overijssel uit drie bestuurlijke eenheden, die de naam drostambten droegen. Aan het hoofd stond een drost, die als huismeier, rentmeester of stadhouder de landsheer (in de late middeleeuwen de bisschop van Utrecht) vertegenwoordigde. De drie drostambten in Overijssel waren: Twente, Salland en Vollenhove. De bestuurlijke eenheden werden ook wel kwartieren genoemd. Op kaart 1 is de ligging van de drie delen van Overijssel weergegeven.

In de middeleeuwen behoorde het huidige Overijssel tot het bisdom Utrecht. Samen met Drenthe, stad Groningen en omgeving en de Stellingwerven (het zuidoostelijke deel van de huidige provincie Friesland) werd Overijssel Oversticht genoemd, ter onderscheiding van het eigenlijke Utrecht of Nedersticht. In de dertiende eeuw maakte Drenthe zich los uit het Oversticht en in de veertiende eeuw werden de Stellingwerven zelfstandig. Toen ontstond het drostambt van Vollenhove, genoemd naar de plaats waar de bisschop van Utrecht omstreeks 1165 een burcht liet bouwen. Hier zetelde de drost van Vollenhove als vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag.

1.2. Grenzen

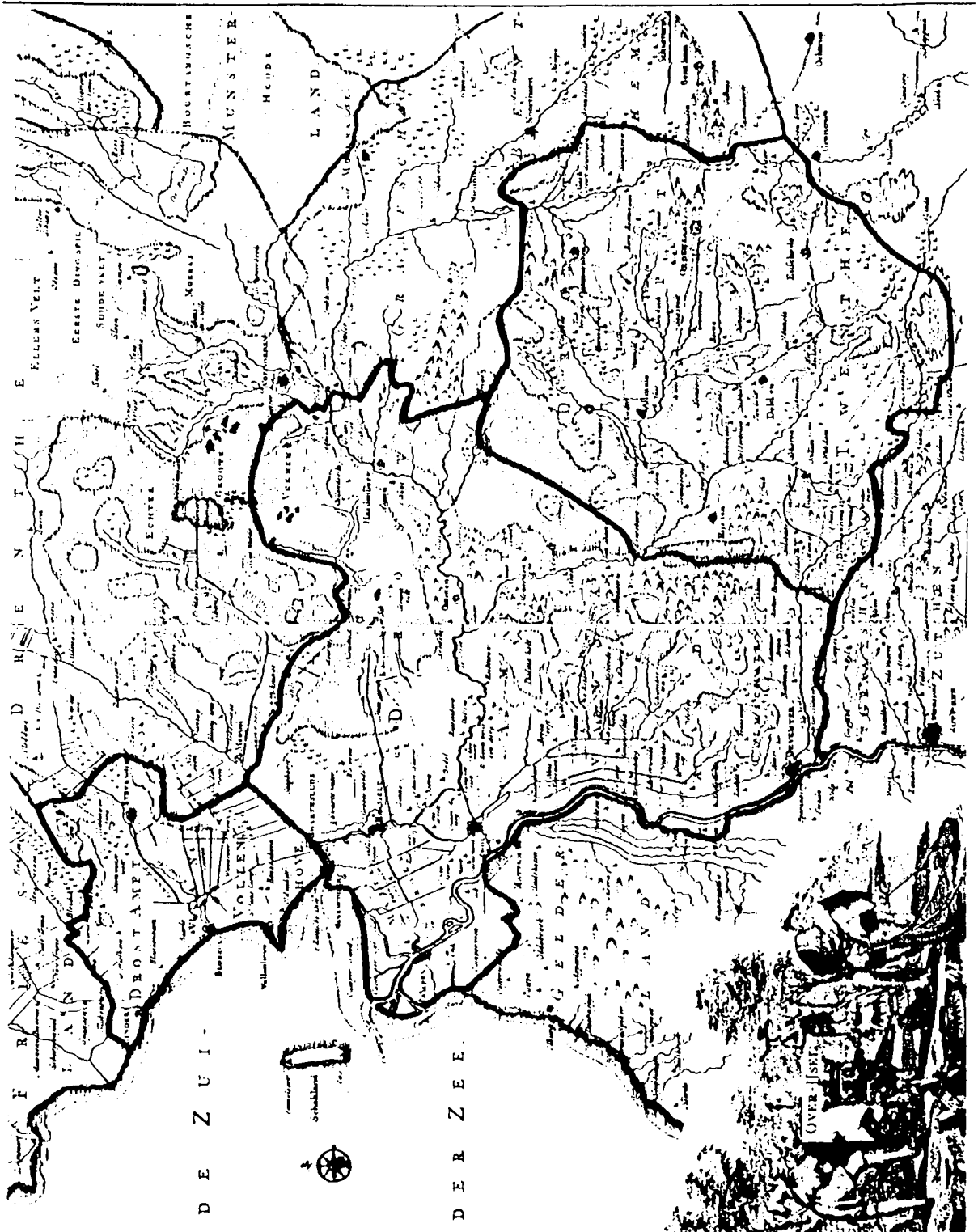
1.2.1. Buitengrenzen

De grenzen van het Land van Vollenhove hebben grotendeels een natuurlijke oorsprong. Net als in Twente en Salland werden rivieren, beken en moerasgebieden vaak gebruikt als scheidslijnen tussen bestuurlijke eenheden. Ook nu zijn deze natuurlijke grenzen op vele

---

Kaart 1

DE DROSTAMBTEN

Bron: De provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, p.11.

---

plaatsen nog duidelijk
waarneembaar, zoals blijkt uit
kaart 2.

In het noorden grenst het Land van Vollenhove aan de Friese gemeenten Lemsterland en Weststellingwerf. De inmiddels gedempte Worstsloot vormde lange tijd de grens met Lemsterland. De grens met Weststellingwerf bestaat uit de rivieren Tussenlinde (van Schoterzijl tot Slijkenburg) en Linde (van Slijkenburg tot het Wijde). Door de kanalisaties ten behoeve van de scheepvaart is de loop van de rivier de Linde niet overal gelijk aan de provinciegrens. Bij het Wijde springt de grens zuidoostwaarts over naar een zandrug die vroeger met hoogveen bedekt was. Vanaf daar heeft de grens een onregelmatig verloop tot aan het punt ten noorden van De Eese, waar de provinciegrenzen van Friesland, Drenthe en Overijssel samenkomen.

In het oosten grenst het Land van Vollenhove aan de provincie Drenthe. Vanaf de driesprong loopt de grens in zuidoostelijke richting, dwars door de laagte van de Steenwijker Aa naar een tweede heuvelrug. Hier buigt de grens naar het zuidwesten af. Aan het einde van deze heuvelrug loopt de grens verder in zuid-zuidoostelijke richting, naar de laagte van het Meppelerdiep. De grens is hier de Driftlaken, een nog bestaande dam of stouwe die vanaf de hoge gronden bij Steenwijk in de richting van Meppel liep.

De grens tussen de drostambten van Salland en Vollenhove werd gevormd door het Meppelerdiep, het Zwarte

---

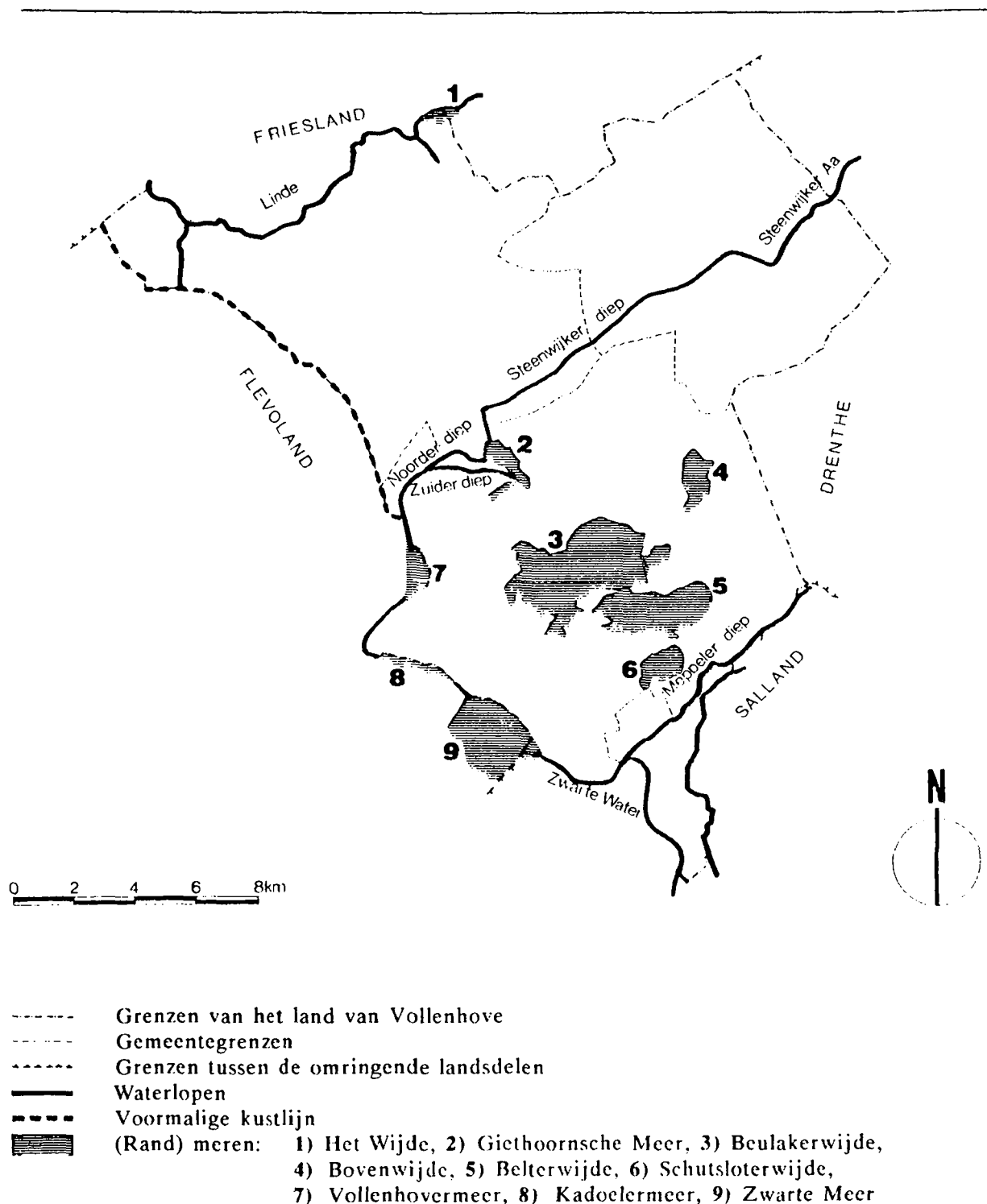
Water en het Zwolsche Diep. Net als bij de Linde volgen de (gemeente)grenzen als gevolg van kanalisaties niet overal de huidige loop van het Meppelerdiep.

In het westen werd het drostambt van Vollenhove eeuwenlang begrensd door de Zuiderzee. Als gevolg van stormvloeden uit het noordwesten en westen verplaatste de grens tussen water en land zich in de loop der tijden naar het oosten. Ter hoogte van Vollenhove ontstond de keileemklif De Voorst, die het achterliggende veengebied beschermde tegen overstromingen. Na de drooglegging van de Noordoostpolder (1937-1942) is deze natuurlijke grens verdwenen. In het zuiden vormen Kadoeler meer, Vollenhover kanaal en Vollenhover meer nu de grens tussen het Land van Vollenhove en Flevoland, sinds 1896 de twaalfde provincie van Nederland. Verder naar het noorden zijn er geen randwateren en ligt de grens ten zuidwesten van de voormalige zeedijk in de polder.

De grenzen van het Land van Vollenhove vallen in het noorden, oosten en westen samen met gemeentegrenzen. In het zuiden is dit niet het geval: het Meppelerdiep stroomt dwars door de gemeente Zwartsluis heen. Deze gemeente valt historisch gezien uiteen in twee delen. Het noordelijke deel met o.a. de kragengebieden van de Landen achter het Singel en het grootste deel van het dorp Zwartsluis, behoort tot het Land van Vollenhove. Het landschap en de historie van het gedeelte ten zuiden van het Meppelerdiep sluiten aan bij die van de

Kaart 2

DE GRENZEN VAN HET LAND VAN VOLLENHOVE

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

---

omliggende Sallandse gemeenten. De gemeente Zwartsluis is in de gebiedsbeschrijving van het Land van Vollenhove opgenomen, omdat de bestuurlijke kern Zwartsluis ontstond binnen het dorpsgebied van Wanneperveen dat deel uitmaakte van het drostambt van Vollenhove. Ook de historische ontwikkeling van Zwartsluis vertoont veel parallelen met die van andere plaatsen in het Land van Vollenhove, met name Blokzijl.

1.2.2. Binnengrenzen

Het drostambt Vollenhove was tot het begin van de negentiende eeuw onderverdeeld in schoutambten. Aan het hoofd stond de schout, die verantwoording schuldig was aan de drost van Vollenhove. De bestuurlijke indeling kreeg gestalte in het begin van de veertiende eeuw, toen de bevolkingstoename leidde tot vestiging in de voorheen nauwelijks bewoonde veengebieden en de behoefte aan bestuurlijke afbakening van de dorpsgebieden ontstond.

De oudste schoutambten waren: Vollenhove, Steenwijk, Kuinre, IJsselham, Giethoorn en Wanneperveen. Na 1300 breidde het aantal schoutambten zich uit tot elf. Scheerwolde, De Eese, Paaslo en Steenwijkerwold maakten zich los uit het schoutambt Steenwijk, terwijl Blankenham zich afscheidde van IJsselham. Later werden Scheerwolde en De Eese weer bij het schoutambt Steenwijk gevoegd. IJsselham werd in de zeventiende eeuw opgenomen in het schoutambt van Paaslo/Oldemarkt, dat voortaan Oldemarkt werd genoemd.

Behalve de genoemde schoutambten

---

telde het Land van Vollenhove de stadgerichten Steenwijk en Vollenhove en de forteressen Blokzijl en Zwartsluis. Een stadgericht bestond uit een stad en de naaste omgeving. Een forteresse was een uit militaire overwegingen versterkte en omgrachte nederzetting. De indeling van het Land van Vollenhove in schoutambten, stadgerichten en forteressen is weergegeven op kaart 3.

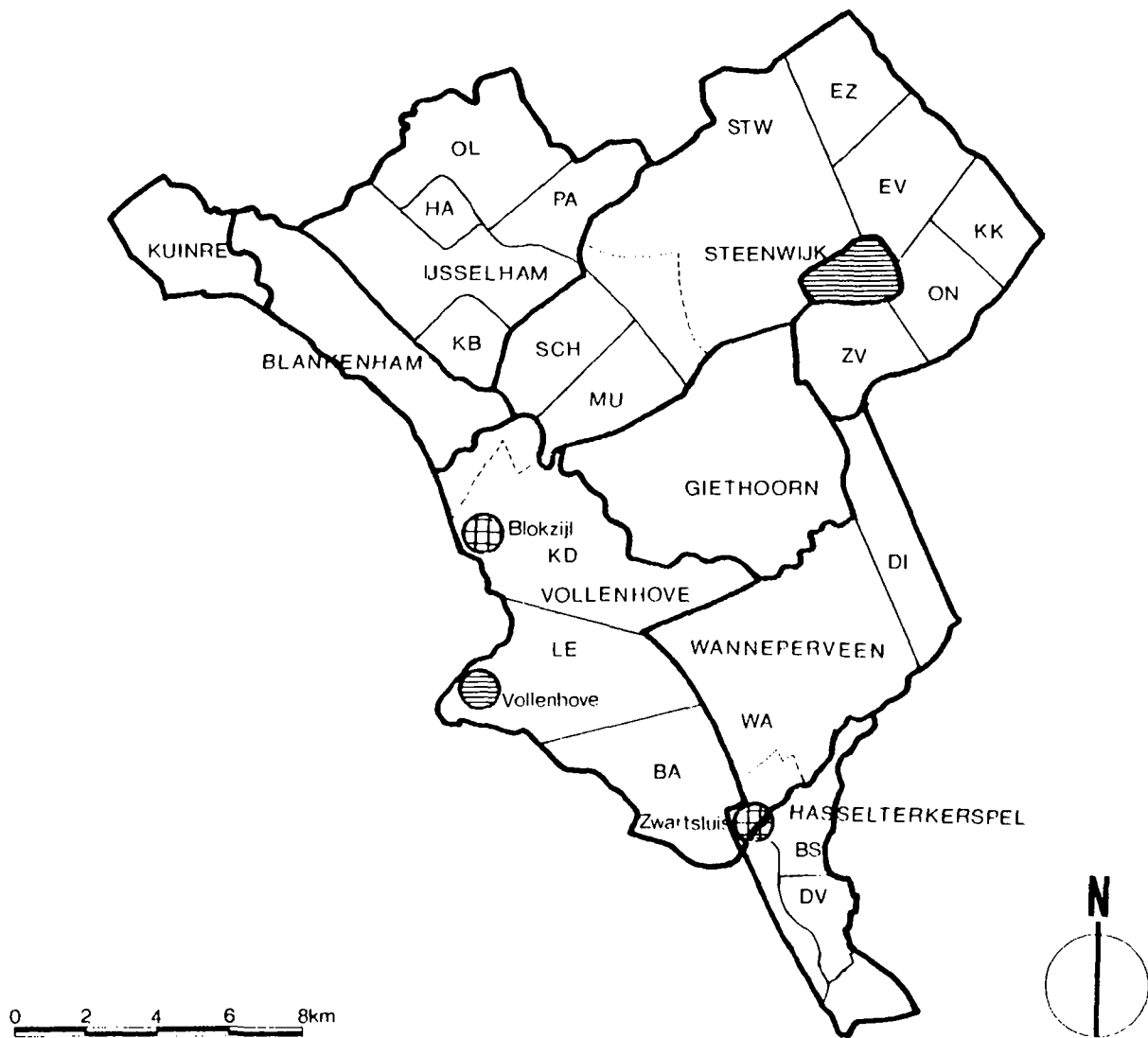
In de Franse tijd voltrok zich de scheiding tussen de rechterlijke macht en het administratief bestuur. In 1811, het jaar van de invoering van de Franse wetgeving, werden in het Land van Vollenhove negen gemeenten opgericht. In het noorden volgden de gemeentegrenzen de historisch gegroeide grenzen van de schoutambten, zij het dat Kuinre en Blankenham werden samengevoegd tot de gemeente Kuinre. Rondom de stadgerichten en forteressen werden deels nieuwe, niet-historische grenzen getrokken. Zo werd het grondgebied van de nieuwe gemeenten Blokzijl, Vollenhove en Zwartsluis uitgebreid met delen van het omliggende platteland. Het schoutambt Vollenhove werd verdeeld over de gemeenten Blokzijl en Vollenhove en een deel van het Sallandse schoutambt Hasselterkerspel werd toegevoegd aan de gemeente Zwartsluis.

In 1818 werd de oorspronkelijke gemeentelijke indeling gewijzigd. De gemeenten Vollenhove en Blokzijl werden verkleind; zij verloren hun grondgebied buiten de stad. Deze landelijke delen werden samengevoegd tot de nieuwe gemeente Ambt Vollenhove. De

Kaart 3

SCHOUTAMBTEN, STADGERICHTEN, FORTERESSEN EN MARKEN/BUURSCHAPPEN

- Grenzen van de schoutambten
- Stadgerichten
- Forteressen
- Huidige gemeentegrenzen
- Grenzen van de marken en/of buurschappen:

Schoutambt Kuinre: Kuinre; Schoutambt Blankenham: Blankenham; Schoutambt Vollenhove: Barsbeck, Kuinderdijk en Baarlo, Leeuwte; Schoutambt IJsselham: Hare, Kalenberg, Oldemarkt, Paaslo; Schoutambt Steenwijk: Eesveen, Ehze, Kallenkote, Muggenbeet, Onna, Scheerwolde, Steenwijkerwold, Zuidveen; Schoutambt Giethoorn: Giethoorn; Schoutambt Wanneperveen: Wanneperveen, Dinxterveen; Schoutambt Hasselterkerspel: Baarlo en Stouwe, De Velde.

Bron: Slicher van Bath, 1957, p. 19.

---

scheiding tussen stads- en plattelandsgemeenten werd doorgevoerd, omdat de overheid het platteland niet wilde bezwaren met de hogere uitgaven van de steden. De forteresse Zwartsluis, sinds 1795 een afzonderlijk schoutambt, ontving nooit stadsrechten, vandaar dat het gemeentelijk grondgebied van Zwartsluis bij de definitieve indeling van gemeenten in 1818 nog werd uitgebreid.

Tevens werd de gemeente Kuinre gesplitst in de gemeenten Blankenham en Kuinre, waardoor de oude grenzen tussen deze beide schoutambten weer in ere werden hersteld. Blankenham en Kuinre waren tot 1973 afzonderlijke gemeenten met ieder hun eigen gemeenteraad, maar met dezelfde burgemeester.

Tussen 1818 en 1942 bestond het Land van Vollenhove uit elf gemeenten: Ambt Vollenhove, Blankenham, Blokzijl, Giethoorn, Kuinre, Oldemarkt, Stad Vollenhove, Steenwijk, Steenwijkerwold, Wanneperveen en Zwartsluis. De enige grenswijziging in deze periode vond plaats in 1913, toen een deel van Ambt Vollenhove werd toegevoegd aan de gemeente Blokzijl dat behoefte had aan ruimte voor een uitbreiding van de bebouwing. In 1942 werden Ambt en Stad Vollenhove samengevoegd tot de gemeente Vollenhove. Het noordelijke deel van Ambt Vollenhove werd bij die gelegenheid bij de gemeente Blokzijl ingedeeld. De gemeentelijke indeling in de periode 1913-1942 is weergegeven op kaart 4.

Op 1 januari 1973 werd er in het Land van Vollenhove een ingrijpende gemeentelijke herindeling doorgevoerd. Negen gemeenten werden opgeheven en samengevoegd tot drie nieuwe gemeenten: Brederwiede, IJsselham en Steenwijk. Alleen de gemeente Zwartsluis bleef buiten de gemeentelijke herindeling. In grote lijnen werden Blokzijl, Giethoorn, Vollenhove en Wanneperveen samengevoegd tot Brederwiede, Blankenham, Kuinre en Oldemarkt tot IJsselham en Steenwijk en Steenwijkerwold tot Steenwijk. Van de oude gemeentegrenzen werd het meest afgeweken in het poldergebied langs het Steenwijkerdiep, waar een groot deel van de voormalige gemeente Steenwijkerwold werd toegevoegd aan IJsselham.

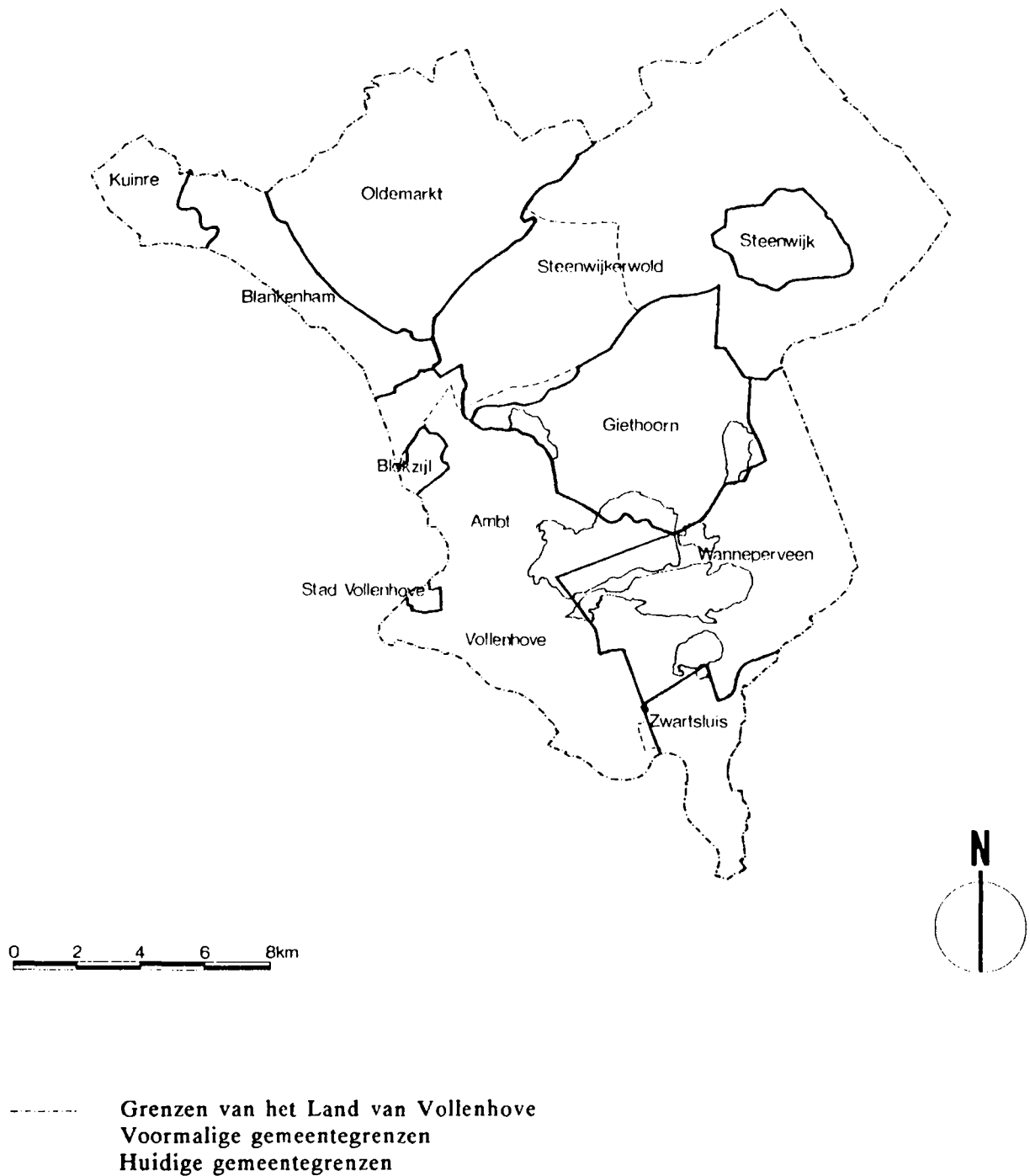
1.3. Omvang

Het grondgebied van het Land van Vollenhove ligt verspreid over vier gemeenten: Brederwiede, IJsselham, Steenwijk en Zwartsluis (gedeeltelijk). Deze gemeenten hebben voor het grootste deel hun historische buitengrenzen behouden. De grenzen van de gemeenten zijn aangegeven op kaart 5.

In Tabel 1 staan enkele statistische gegevens over de vier gemeenten in het Land van Vollenhove. De vier gemeenten beslaan in totaal 1/10 deel (9,95%) van het grondoppervlak van de provincie Overijssel. Qua oppervlakte is Brederwiede grootste gemeente en Zwartsluis de kleinste. Het aandeel van de gemeenten Brederwiede, IJsselham, Steenwijk en Zwartsluis in het grondgebied van de vier gemeenten

Kaart 4

DE VOORMALIGE GEMEENTEN IN HET LAND VAN VOLLENHOVE

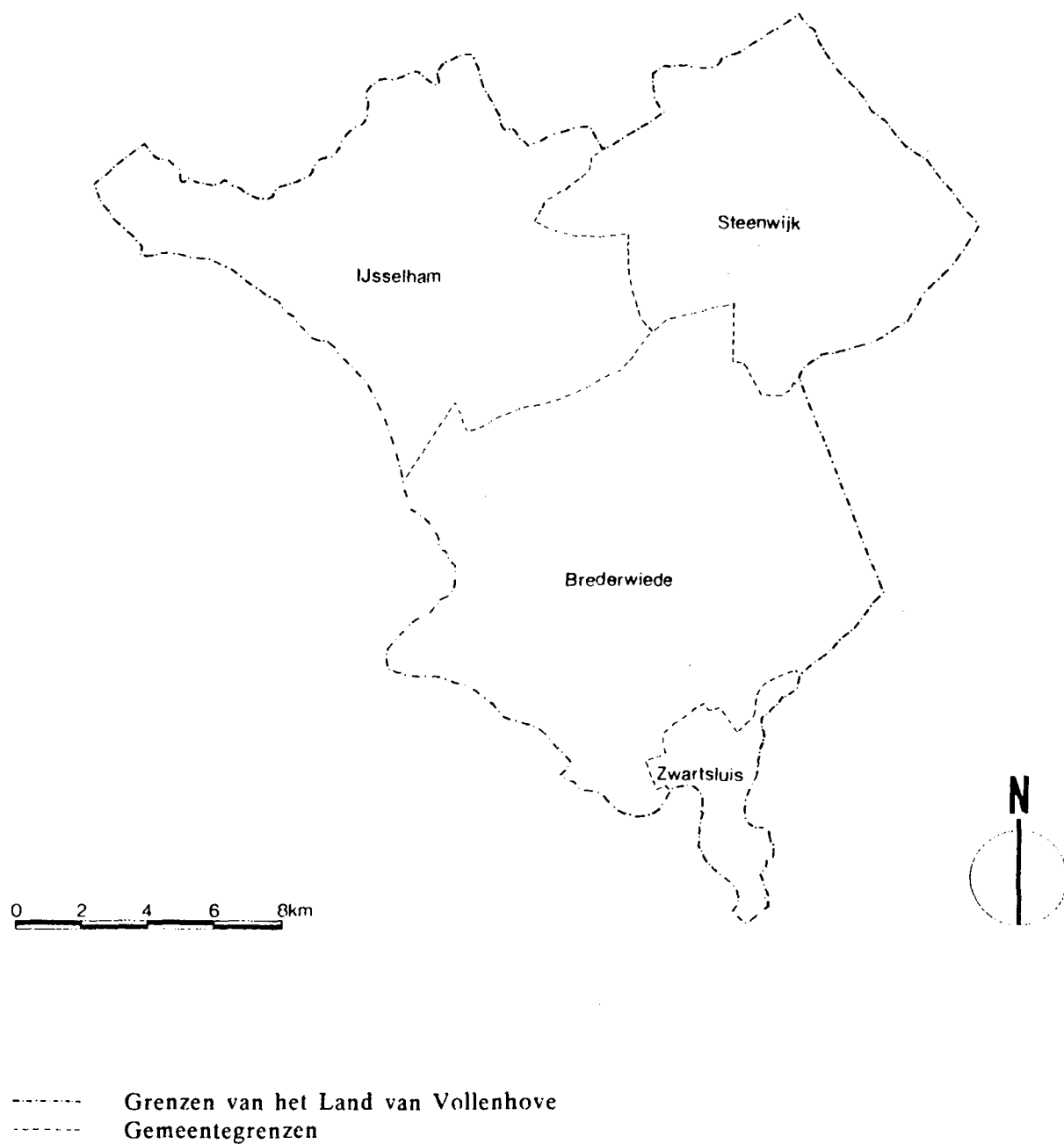

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

Kaart 5

DE HUIDIGE GEMEENTEN IN HET LAND VAN VOLLENHOVE

Bron: Atlas van Nederland, 1984.

Tabel 1**OPPERVLAKTE, INWONERAANTAL, BEVOLKINGSDICHTHEID, WONINGVOORRAAD EN WONINGDICHTHEID PER 1 - 1 - 1988.**

Gemeente	Oppervlakte ¹⁾			Inwoner- aantal	Bevol- kings- dicht-	Woning- voor- raad	Woning- dicht- heid ³⁾
	Land	Water ²⁾	Totaal				
Brederwiede	116.02	24.69	140.71	11 962	103	4 249	37
IJsselham	101.00	2.00	103.00	5 272	52	1 986	20
Steenwijk	83.07	0.72	83.79	20 917	252	8 015	96
Zwartsluis	11.58	1.04	12.62	4 507	389	1 531	132
Land van Vollenhove	311.67	28.45	340.12	42 658	137	15 781	51
Overijssel	3 338.90	81.10	3 420.00	1 009 997	302	355 969	107
Nederland	33 934.47	3 399.79	41 864.24	14 714 948	434	5 588 559	165

1) Binnenwater breder dan 6 meter. (Moerassen, rietlanden e.d. worden tot land gerekend.)

2) Oppervlakte in km²

3) Dichtheid per km² land

Bron: CBS-statistieken, 1988.

---

samen bedraagt respectievelijk 41,4, 30,3, 24,6 en 3,7%.

De gemeente met het hoogste inwoneraantal is Steenwijk, gevolgd door Brederwiede, IJsselham en Zwartsluis. Voor de woningvoorraad geldt dezelfde rangorde. De gemiddelde woningbezetting is het hoogst in Zwartsluis (2,94) en het laagst in Steenwijk (2,61). De gemeenten IJsselham en Zwartsluis blijven ver beneden de norm van 10.000 inwoners, die als richtlijn fungeerde bij veel gemeentelijke herindelingen in Nederland.

Het Land van Vollenhove is landelijk gezien dunbevolkt. Er wonen gemiddeld 137 mensen per km², terwijl het landelijke gemiddelde 434 bedraagt. Ook in vergelijking met de cijfers van de provincie Overijssel blijven de bevolkings- en woningdichtheidscijfers van het Land van Vollenhove duidelijk achter. Binnen dit gebied zijn de gemeenten IJsselham en Brederwiede het dunst bevolkt. Grote delen van deze gemeenten bestaan uit drassige en nauwelijks bewoonbare kragengebieden. Brederwiede bestaat daarnaast voor 17,5% uit (binnen)water (de "wieden").

Naar hun urbanisatiegraad kan er onderscheid worden gemaakt tussen de zuivere plattelandsgemeenten IJsselham en Brederwiede, waarin meer dan 20% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is, en de gemeenten met een stedelijk karakter Steenwijk en Zwartsluis. Bij Zwartsluis is deze typering het gevolg van de geringe omvang van de gemeente, waardoor de agrarische

---

beroepsbevolking slechts een klein deel van de bevolking uitmaakt. De enige nederzetting met meer dan 10.000 inwoners in het Land van Vollenhove is de stad Steenwijk.

In tegenstelling tot Salland komen er in het Land van Vollenhove relatief weinig buurschappen voor. Het kerkdorp met daaromheen een ring van buurschappen (bv. Dalfsen) kent men hier niet. Onder invloed van het Friese systeem kreeg elke nederzetting van enige omvang zijn eigen kerk. De kerkdorpen liggen vooral in het veengebied, de buurschappen op de hogere zandgronden.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

De periode die voor de vorming van het landschap in het Land van Vollenhove van belang is geweest, is relatief kort: ongeveer 200.000 jaar. Oudere geologische tijdperken zijn nauwelijks herkenbaar in het huidige landschapsbeeld. Een uitzondering hierop is de gaswinning, die in 1952 bij Wanneperveen op gang kwam. De olie- en gashoudende lagen in dit gebied zijn vele miljoenen jaren geleden ontstaan.

Het landschap kreeg zijn huidige vorm in de laatste twee geologische tijdperken: het pleistoceen en holocene. In het Pleistoceen wisselden warme en koude perioden elkaar af. De ijstijden (glacialen), waarin grote ijsstromen vanuit Noord- en Midden-Europa zich over de rest van Europa uitbreidden, werden steeds gevolgd door tussenijstijden (interglacialen), waarin de ijsmassa's onder invloed van hogere temperaturen afsmolten.

De belangrijkste ijstijd voor Noord-Nederland was de voorlaatste, het Saalien. Onder extreem koude omstandigheden rukte een tientallen meters dik ijspakket vanuit Scandinavië op naar het zuiden. Het Saalien wordt onderverdeeld in een vijftal vergletsjeringsfasen, waarvan de vierde ("het Drentse stadium" genoemd) het landschap in het Land van Vollenhove in hoge mate bepaald heeft. Het ijs vormde in dit stadium enkele gletsjertongen, waarvan er één het dal van de Steenwijker Aa volgde. Aan de zijanten werd het aanwezige materiaal opgestuwd tot stuwwallen

---

---

of eindmorenen. Zo ontstonden de heuvels bij Paaslo/ Steenwijkerwold, Onna en Vollenhove. Zij maken deel uit van een hier en daar onderbroken heuvelrij, die loopt van Texel over Wieringen, Gaasterland, Urk, Vollenhove, Steenwijk, Zuidwolde naar Coevorden. Toen de temperatuur weer ging stijgen en het ijs afsmolt, bleef er op de stuwwallen een dikke, nauwelijks waterdoorlatende keileemlaag achter. Deze bestond uit een mengsel van keien, grind, zand en leem, die door het landijs waren meegevoerd.

In de laatste ijstijd, het Weichselien, werd Nederland niet met ijs bedekt. De temperaturen waren in die tijd dermate laag dat vrijwel alle vegetatie verdween en de bodem tot op grote diepte bevroren was. Hierdoor kregen de poolwinden vat op de losse bodemdeeltjes en werden grote hoeveelheden zand van elders aangevoerd. Deze dekzanden hadden een nivellerende werking op de hoogteverschillen in het Land van Vollenhove. In de lage delen zijn de dekzandlagen vier tot tien meter dik.

Op het Weichselien volgde ca. 10.000 jaar geleden een nieuw geologisch tijdperk, het Holoceen, waarin we ons nu nog bevinden. Het klimaat werd weer warmer, waardoor de ijskappen begonnen te smelten. De zeespiegel steeg, met als gevolg dat na enige tijd het grondwaterpeil hoger werd. Onder deze vochtige omstandigheden ontwikkelde zich op het dekzand tussen de hoogten van Vollenhove en Steenwijk een veenpakket. Het veendek was in het oosten dunner

---

dan in het westen. Langs de Zuiderzeekust bij Blokzijl bereikte het veen plaatselijk een dikte van vier tot zes meter.

Het veen ontstond doordat afgestorven plantenresten langzamerhand verrotten, maar door gebrek aan zuurstof niet geheel verteerden. Deze plantenresten ondergingen een verkolingsproces, waardoor het gehalte aan koolstof toenam. Hoe meer koolstof zich in het veen bevindt, des te groter de waarde aan brandstof. Bovendien wordt de kleur door het verkolingsproces donkerder.

De groeiomstandigheden tijdens de vorming van het veenpakket verschilden per lokatie, zodat niet overal dezelfde soort veen is ontstaan. In de nabijheid van riviertjes vormde zich door de de grotere voedselrijkdom van het rivierwater zeggeveen en rietzeggeveen, terwijl in de hogere delen het voedselarme veenmosveen ontstond. De groei van riet- en zeggeveen is afhankelijk van grondwater, terwijl veenmosveen groeit dankzij regenwater. Een derde veensoort is veenslik dat voorkomt in enkele verlande riviergeulen en ten westen van het Giethoornse Meer. Veenslik is een mengsel van veen, klei en zand, afgedekt met kraggeveen.

Het onderscheid in veensoorten is belangrijk, omdat het in hoge mate het tijdstip van ontginning bepaalde. De veenmoskussens in het zuidoosten en noordwesten werden vanwege hun hogere ligging en grotere geschiktheid als brandstof het eerst afgegraven. Ook na de ontginning bleef het verschil in

---

---

veenondergrond belangrijk, omdat riet beter groeit op veenmosveen dan op andere veensoorten.

Kaart 6 geeft aan waar de verschillende veensoorten in het Land van Vollenhove worden aangetroffen.

Aanvankelijk hield de veengroei gelijke tred met de stijging van de grondwaterspiegel, maar vanaf ca. 300 na Christus kreeg de laatste de overhand. Hierdoor kwam plaatselijk een einde aan de veengroei en werden veengronden door de zee weggeslagen of met klei bedekt. Direkt langs de Zuiderzeekust bereikte dit kleidek een dikte tot één meter; in de nabijheid van het Giethoornse Meer is de kleilaag 15 à 25 centimeter dik.

Vanaf de elfde eeuw drukte de mens een belangrijk stempel op het landschap. Aanvankelijk vestigde hij zich op de hogere keileemheuvels, bijvoorbeeld in Barsbeek en Onna. Toen de bevolkingdruk groter werd, streken de eerste kolonisten in het veengebied neer. Zij vestigden zich op de kleine zandopduikingen. Voorbeelden van oude nederzettingen op zandhoogten zijn Zandbelt (gemeente Brederwiede) en De Velde (gemeente Zwartsluis).

Als de geologische opbouw tot uitgangspunt wordt genomen, kan het Land van Vollenhove worden onderverdeeld in drie gebieden: de met zand bedekte keileemhoogten bij Steenwijk en Vollenhove, het centraal gelegen veengebied met wieden en kraggen en de strook klei-op veen gronden langs de voormalige Zuiderzee. Deze afwisseling vormt de grondslag

---

voor de huidige landschappelijke variatie in het gebied. Op **Kaart 7** is de geologische driedeling duidelijk zichtbaar.

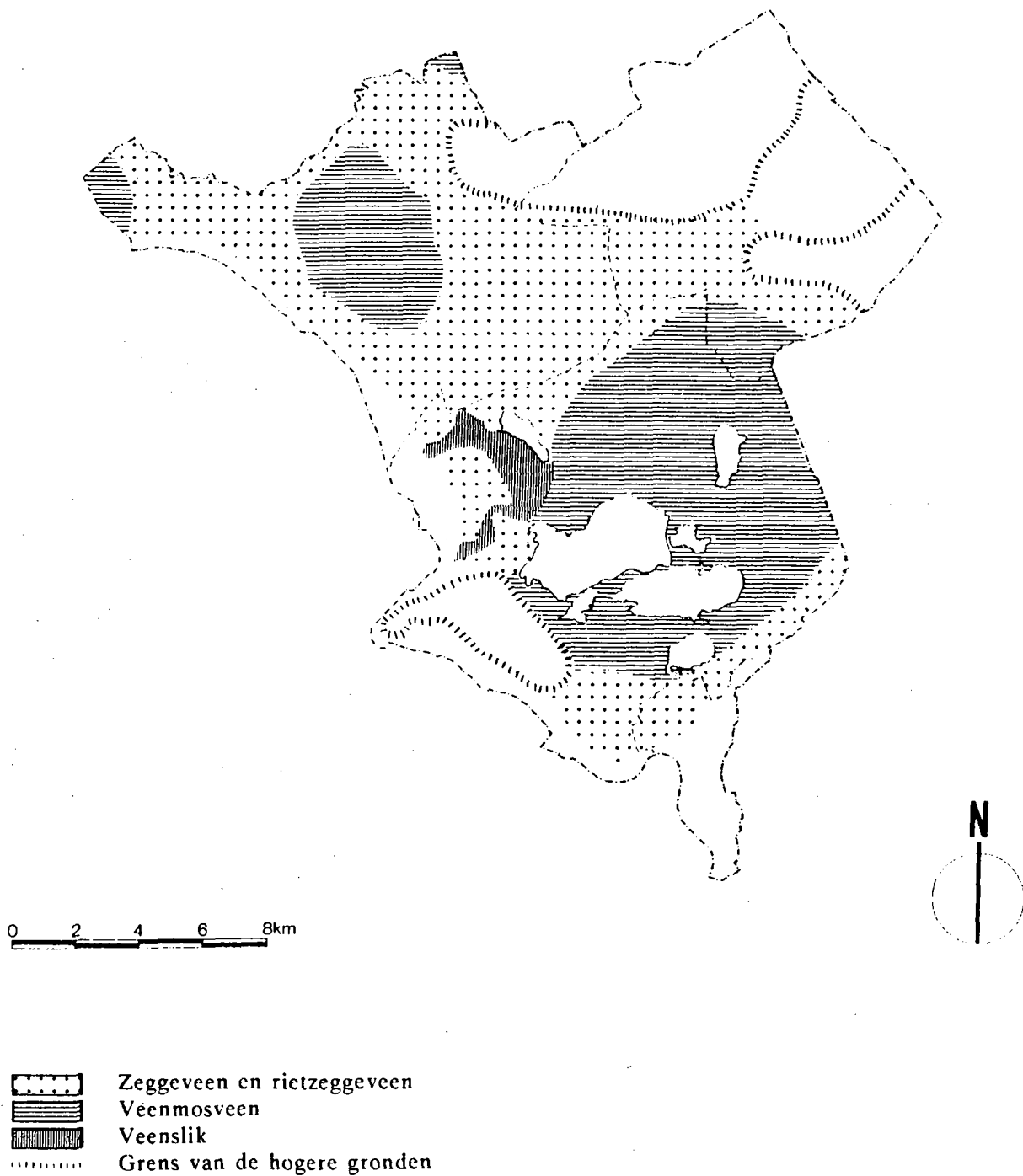
De geologische opbouw heeft op verschillende manieren het grondgebruik (mede)bepaald. De stuwwallen met hun zandgronden op een nauwelijks waterdoorlatende keileemondergrond bleken een geschikte plaats voor het uitoefenen van akkerbouw. De stenen aan het keileemoppervlak, die vooral in de dalvernaauwing tussen de hoogten van de Woldberg en de Steenwijker Kamp veelvuldig werden aangetroffen, leverden een bloeiende handel in veldkeien en stenen op. De veengronden waren door hun hoge waterstanden het best te gebruiken als weide- en hooilanden. Bovenal stond het veen aan de basis van de welvaart in dit gebied door zijn grote waarde als brandstof.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Toen de mens overging van jagen en verzamelen op de sedentaire landbouw, kwam er een einde aan de allesoverheersende invloed van de natuur op het landschap. Voortaan werd de vorming van verschillende bodemtypen bepaald door een wisselwerking tussen mens en natuur. Op de hogere keileemflanken ontstonden de enkeerdgronden. Door de geologische structuur, zandgronden bovenop een vrijwel ondoordringbare keileemlaag, waren zelfs de hogere delen geschikt als bouwland. Als gevolg van eeuwenlange bemesting met heideplaggen werden deze zandgronden bedekt met een 30 tot 50 centimeter dit cultuurdek. Langs de hoogte van Paaslo-

Kaart 6

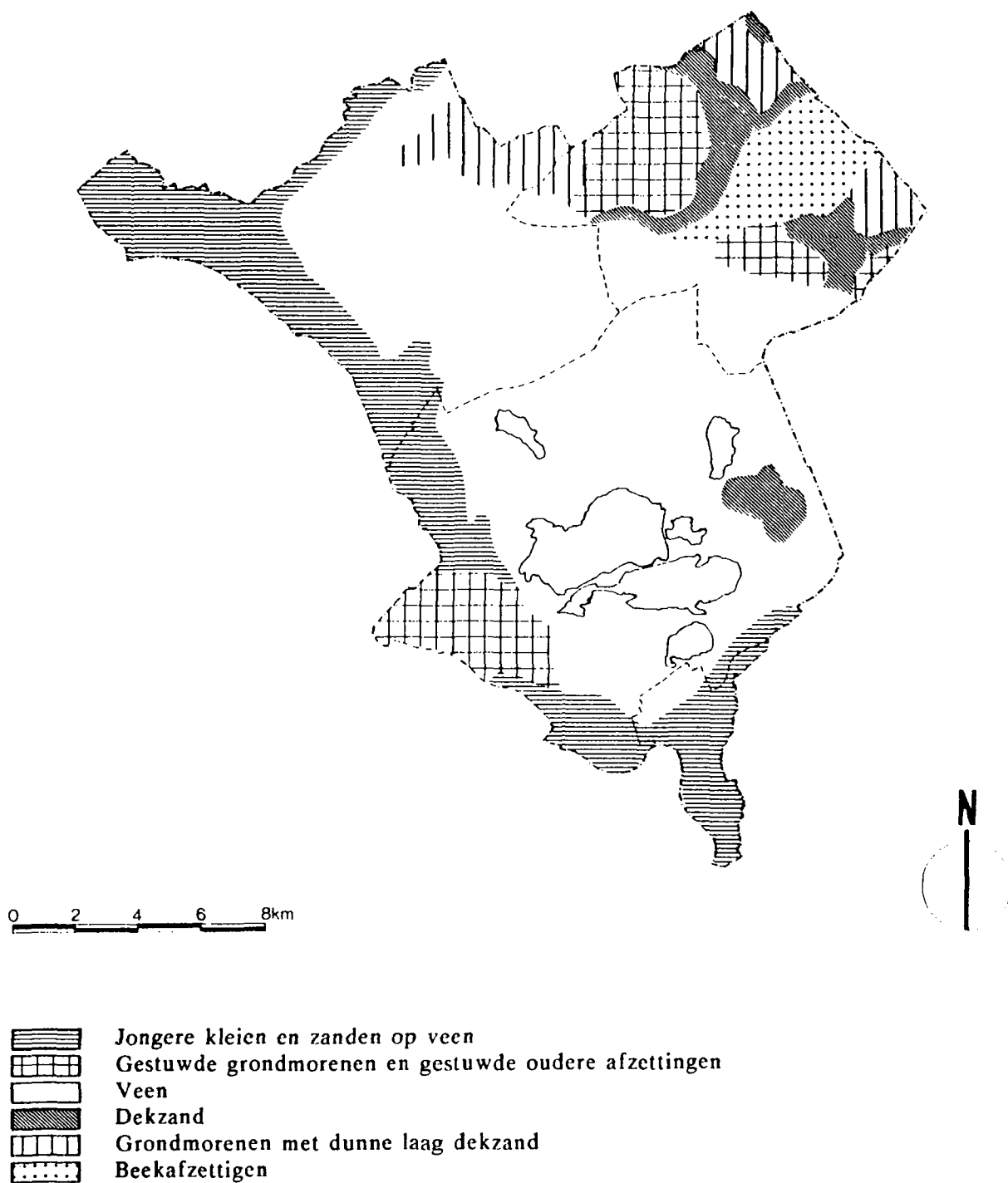
VEENSOORTEN

Bron: Haans, 1983.

Kaart 7

GEOLOGIE

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

Steenwijkerwold en langs de flanken van het dal van de Steenwijker Aa wisselen zand- en veenlagen elkaar af.

Ook in het centrale veengebied is de rol van de mens op de huidige bodemgesteldheid onmiskenbaar. Grote delen werden gedeeltelijk uitgeveend, waarna trekgraten en zetwallen overbleven. De trekgraten groeiden naderhand geleidelijk dicht, waardoor de kraggebodems ontstonden. De bodem bestaat in dit gebied uit veen met daaronder een van west naar oost oplopende zandlaag. Bij Giethoorn is het drijvende laagveen (de kraggen) grotendeels bezand met de pleistocene ondergrond. Een deel van de veengronden is niet uitgeveend, deels omdat de dikte van de veenlaag te gering was (bv. ten zuiden van het Meppelerdiep in de gemeente Zwartsluis), deels omdat er een verveningsverbod was (bv. de gronden langs de Zuiderzeedijk in verband met de veiligheid).

Een deel van de kraggegronden werd in de twintigste eeuw opnieuw ontgonnen. De bodems in deze "domeinpolders" hebben een zandondergrond en worden laagveenontginningsgronden genoemd.

Langs de voormalige Zuiderzee wordt een derde categorie bodems aangetroffen, de klei- en klei-op-veengronden. Dichtbij de kust zijn de kleigronden zandig en dik, verder landinwaarts worden ze dunner en zwaarder (knippiger). Deze gronden worden hier en daar afgewisseld door zandige zeekleigronden (overslaggronden), die het gevolg zijn van

---

dijkdoorbraken. **Kaart 8** geeft een overzicht van de bodemsoorten in het Land van Vollenhove.

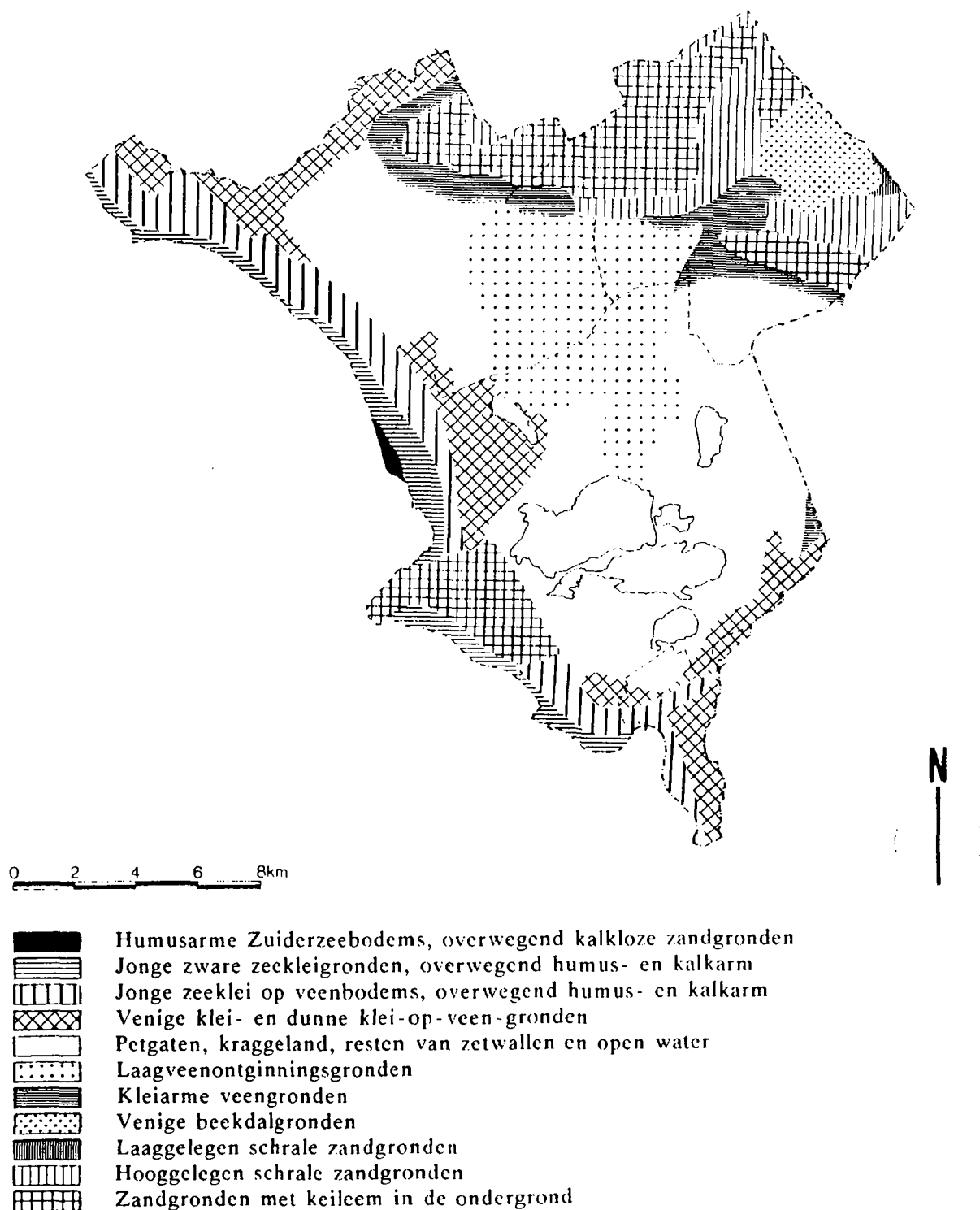
Op grond van bodemgesteldheid, wijze van ontginning, waterhuishouding en hoogteligging kunnen in het Land van Vollenhove zeven landschapstypen worden onderscheiden, waarvan er drie in het hoge deel en vier in het lage deel voorkomen. De zeven landschapstypen zijn: bos- en landgoederenlandschap (1), houtwallenlandschap (2), heide-ontginningslandschap (3), kraggenlandschap (4), landschap van de graslandpolders (5), jong veenontginningslandschap (6) en uiterwaardenlandschap (7). Zie voor de ligging van deze landschapstypen **kaart 9**.

Het bos- en landgoederenlandschap wordt aangetroffen ten noorden van de stad Steenwijk. In dit reliëfrijke gebied waren al in de vijftiende en zestiende eeuw landgoederen aanwezig (o.a. De Eese). Het landschap wordt gekenmerkt door loof- en naaldbossen met cultuurlandenclaves en enige heidevelden. De verblijfsrecreatie vervult hier een belangrijke functie. Aan de oostzijde vormt het dal van de Steenwijker Aa een scherpe grens met het landschap van de graslandpolders. In zuidwestelijke richting gaat het gebied geleidelijk over in het houtwallenlandschap.

Het houtwallenlandschap komt voor op de keileembulten van Paaslo en Vollenhove. Kenmerkend is het netwerk van betrekkelijk lage, smalle houtwallen en heggen. Na de verdeling van de

Kaart 8

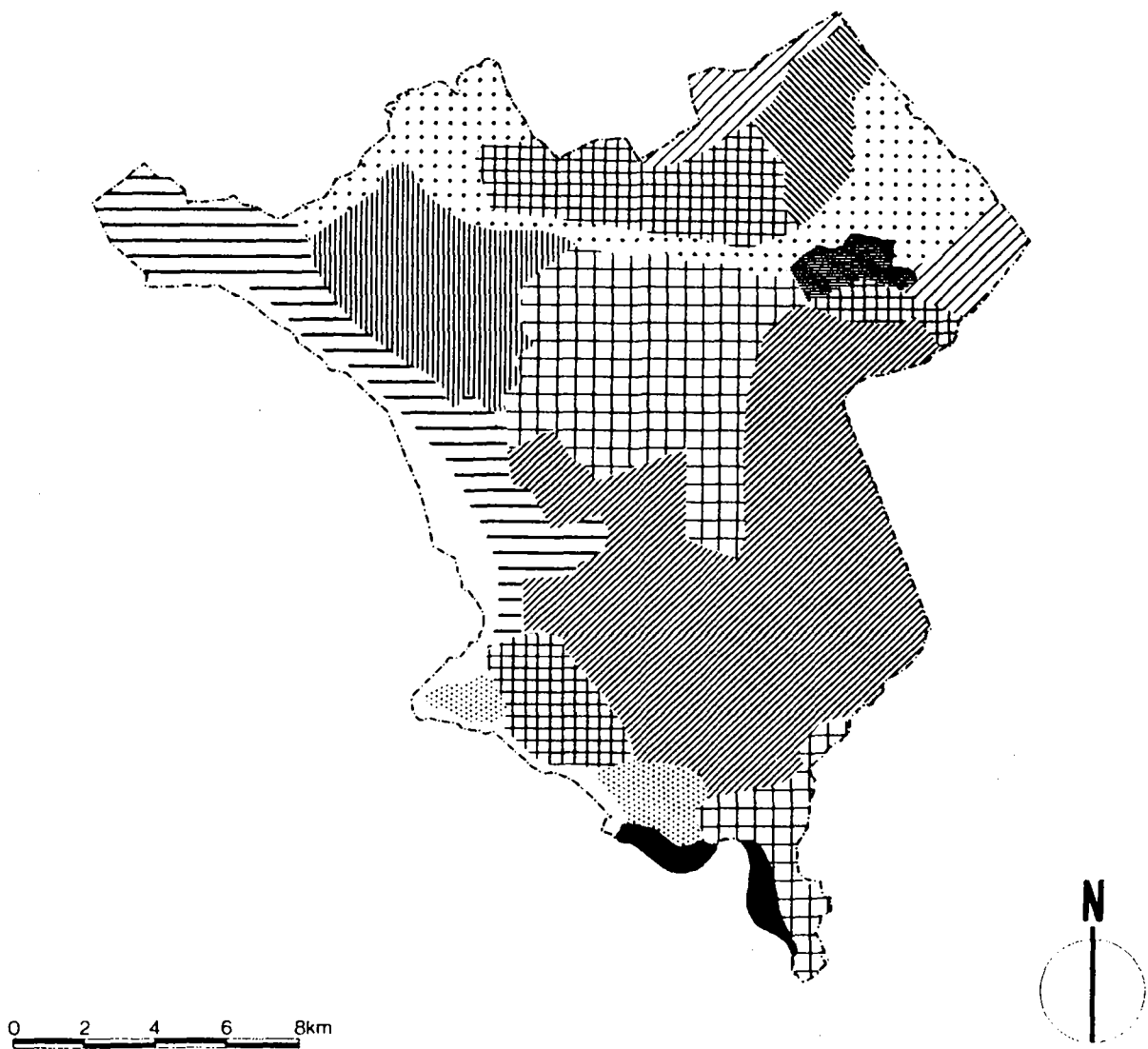
BODEMGESTELDHEID

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977 en Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 9

LANDSCHAPSTYPEN

	Bos- en landgoederenlandschap
	Houtwallenlandschap
	Heideontginningslandschap
	Kraggenlandschap
	Polders langs de voormalige Zuiderzee
	Polders in voormalige Zuiderzee
	Polders langs Linde en Steenwijker Aa
	(jong) Veenontginningslandschap
	Uiterwaardenlandschap
	Bebouwing

Bron: Streekplan Noordwest-Overijssel, 1987, p. 45.

---

gemeenschappelijke gronden werden de perceelsgrenzen beplant, waardoor de houtwallenstructuur - oorspronkelijk bedoeld als veekering - zich verdichtte. De laatste tijd zijn veel houtwallen verdwenen vanwege de behoefte aan grotere weidepercelen en het gebruik van andere vormen van veekering (onder andere schrikdraadafrastering).

Het heide-ontginningslandschap bevindt zich aan de randen van de keileemhoogten en op plaatsen met een dik dekzandpakket op de keileemlaag. Dit landschapstype wordt aangetroffen bij Willemsoord en bij Kallenkote. Het gebied bij Willemsoord kenmerkt zich door rechte blokvormige percelen, een aantal wallen en enkele kleinere bosjes. Kallenkote heeft een lintvormige bebouwing langs de weg. Daarachter liggen enige houtwallen en bosjes die overgaan in het boscomplex Havelterberg. De bodem wordt gekenmerkt door een afwisseling van keileem en opduikingen van fijn zand. De heide is ontgonnen en deels bebost.

Het meest karakteristieke landschap in het Land van Vollenhove is het kraggenlandschap. Het kraggengebied kenmerkt zich door een grote variatie van water en land. Na de vervening trad er in de petgaten (of trek-gaten) een verlandingsproces op, waarbij verschillende verlandingsstadia elkaar opvolgden. Zelfs de grotere plassen, ontstaan doordat te smalle legakkers (andere benamingen zijn "ribben" of "zetwallen") door stormen werden weggeslagen, groeiden

---

langzamerhand dicht. In dit verlandingsproces kunnen de volgende stadia worden onderscheiden: open water, jong verlandingsgebied, moeras, rietland, grasland, veenheide, struweel en moerasbos.

Ieder stadium heeft zijn eigen vegetatie. In het eerste stadium groeien er allerlei waterplanten, waaronder de krabbescheer. Na enige tijd verschijnen planten als lisdodde en riet. Geleidelijk beginnen zich dan "kraggen" te vormen: dikke pakketten van wortels en plantenresten die op het water drijven. De kraggen zijn alleen door wortels (onder andere van riet) met de bodem van de veenplas verbonden. De kragge kan, zolang de verlanding ongestoord doorgaat, wel een meter dik worden en wordt daardoor aan de oppervlakte droger. Als gevolg van dit laatste verdwijnt dan het riet om plaats te maken voor grassen en heide en na enige tijd zelfs voor struiken en bomen, zoals els, berk, wilg en gagel. Na verloop van tijd is de kragge zo dik dat de gronden weer gebruikt kunnen worden als hooiland.

In het Land van Vollenhove komen door verschillen in tijdstip van ontginning vrijwel alle verlandingsstadia voor. Het noordelijke deel bestaat uit veenstroken (ribben) en uitgeveende stukken (trekgaten). Ook in het zuidelijke deel komen ribben en trek-gaten voor, maar in dit gebied worden tevens grote waterplassen aangetroffen. In het kraggengebied liggen twee grote natuurgebieden: in het zuiden "De Wieden" (4.474 ha), eigendom van

---

de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, en in het noorden "De Weerribben" (3.445 ha), eigendom van Staatsbosbeheer en in 1986 aangewezen als "Nationaal Park in oprichting".

Bij een natuurlijk verloop verdwijnt op den duur de diversiteit van het kraggenlandschap en verandert het gebied in één groot moerasbos. Zowel uit natuurwetenschappelijke als economische overwegingen wordt getracht de diversiteit van het gebied in stand te houden. Vooral de rietteelt heeft hier voordeel van. Riet plant zich voort in tamelijk ondiep water, zoals dat voorkomt tijdens één van de verlandingsstadia van het kraggenland. Deze groeiomstandigheden worden nu kunstmatig in stand gehouden. Landschappelijk gezien kenmerkt de rietcultuur zich door uitgestrekte rietvelden, opslagplaatsen voor riet, rieten daken en metalen windmolentjes.

Langs de oude Zuiderzeedijk, de Linde en de Steenwijker Aa liggen graslandpolders. Kenmerkend voor deze graslandpolders is het open karakter en het dichte slotenpatroon. De slootwaterstanden worden kunstmatig in stand gehouden, waardoor bijna elke polder een afzonderlijke waterstaatkundige eenheid vormt. Met de aanleg van de dijken ontstond binnendijks en buitendijks land. Van Zwartsluis tot de noordzijde van het Vollenhovermeer zijn de buitendijkse landen nog aanwezig, noordelijk ervan zijn ze nauwelijks meer als zodanig herkenbaar. Dat de dijken het in

---

het verleden zwaar te verduren hebben gehad blijkt uit de talrijke doorbraakkolken langs de oude Zuiderzeedijk.

Van recente datum is het jonge veenontginningslandschap in de polders Giethoorn, Halfweg, Gelderingen en Wetering. Deze inpolderingen zijn het werk van de NV Ontginningsmaatschappij "Land van Vollenhove", die tussen 1928 en 1968 een deel van het kragengebied (opnieuw) ontgon. De polders kenmerken zich door een rechtlijnig verkavelingspatroon en worden doorsneden door wegen en watergangen. Aan de wegen liggen de ontginningsboerderijen, veelal schuin op de weg gesitueerd. Te midden van dit rationeel verkavelde gebied ligt het Woldlakebos, een rudiment van het ontveende gebied. In de polder Wetering ligt het in 1952 gestichte plandorp Scheerwolde.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

2.3.1. Sociale aspecten

De rol van de adel was in het drostambt Vollenhove veel geringer dan in Twente en Salland. Volgens een opgave in de verpondingskohieren (een soort grondbelasting) van 1601 bedroeg het adellijke bezit in het kwartier van Vollenhove in dat jaar 1,9% van het totale areaal cultuurgrond. Hierbij moet aangetekend worden dat de meeste adellijke goederen in of nabij de stad Vollenhove lagen en dat de gegevens hierover in het verpondingskohier ontbraken. Een tweede concentratie van adellijke bezittingen lag in het schoutambt Steenwijk, waar onder andere het landgoed De Eese lag.

De geestelijke goederen waren anno 1601 omvangrijker: 3,9% van het totale areaal cultuurgrond in het kwartier van Vollenhove. De meeste bezittingen lagen ten zuiden van Zwartsluis (het Zwartwaterklooster) en in Ambt Vollenhove (Claarenberchklooster en St. Janskamp).

De volkstelling van 1795 verschaft meer informatie over de sociale stratificatie van de bevolking. Het beeld in het Land van Vollenhove wijkt duidelijk af van dat in Salland en Twente. Op het platteland van Vollenhove was de agrarische bevolking tot minder dan de helft gedaald (39,4%). Een groot deel van de bevolking had als beroep turfgraver of schipper. Opvallend is ook het ontbreken van keuters, kleine, "ongewaarde" boeren die elders in Overijssel illegaal of half-legaal een bedrijfje opbouwden op de onverdeelde gronden. De oorzaak voor hun afwezigheid ligt voor de hand: in Vollenhove waren nauwelijks onverdeelde gronden.

Omdat de tussenlaag van keuters ontbrak, was er een scherpe tegenstelling tussen de twee andere belangengroepen op het platteland: de boeren, vaak grote boeren met een uitgebreide veestapel, aan de ene kant en de dagloners en arbeiders aan de andere kant. Het overschot aan arbeidskrachten in de agrarische sector werd weggezogen door de turfgraverij. Deze beroepsdifferentiatie was het gevolg van de welvaart die dit kwartier tot en met de achttiende eeuw heeft gekenmerkt.

De adel heeft relatief weinig

---

bijgedragen aan de ontginningen in het Land van Vollenhove. Ten noorden van Steenwijk hebben de eigenaren van de De Eese en De Bult delen van hun landgoederen omgezet in cultuurland. Lange tijd beperkten hun activiteiten zich tot bebossing en kleinschalige ontginning van heidevelden, pas in het begin van de twintigste eeuw vond op grotere schaal omzetting in landbouwgrond plaats.

De adel van Vollenhove woonde, in tegenstelling tot de Sallandse en Twentse adel, voor het grootste deel in de stad zelf. Binnen de stad was de adellijke bebouwing geconcentreerd langs de Bisschopsstraat, de Groenestraat en de Bentstraat. De nadruk lag hier niet zozeer op adellijk grootgrondbezit en vestiging op een riante buitenplaats, alswel op het wonen in de directe nabijheid van de bisschoppelijke en (later) stadhoudelijke residentie. De adel bemoeide zich weinig met de ontginningen en verliet Vollenhove, toen de bestuurlijke functies naar Zwolle werden overgebracht.

2.3.2. Ontginningen

De eerste ontginningsactiviteiten werden ondernomen door de oudste *dorpsgemeenschappen in het Land van Vollenhove*, zoals Onna, Leeuwte en Barsbeek. De bewoners voorzagen in hun bestaan door het uitoefenen van een gemengd bedrijf. Een belangrijke component in de bedrijfsvoering waren de woeste heidegronden, die gebruikt werden voor de bereiding van potstalmest (heideplaggen) en de brandstofvoorziening (turf). Tot de opkomst van steenkool als brandstof (ca. 1860) en de

---

---

introductie en adoptie van kunstmest (omstreeks 1900) en de hadden de woeste gronden een belangrijke functie en bleven zij onontgonnen.

De ontginning van de centraal gelegen venen begon aan de randen, vanuit de dorpsgemeenschappen op de flanken van de keileemheuvels. Later hebben zich in dit drassige gebied kolonisten gevestigd, die vanuit de ontginningbasis, een watertje of een dijk, het veen ontwaterden en bewerkten. De ontginning verliep op vele plaatsen volgens een vast patroon: de oorspronkelijke bouwlanden lagen in een smalle strook achter de ontginningsbasis. Wanneer deze landerijen te nat werden als gevolg van ontwatering en intensieve bewerking, werden de kavelsloten naar achteren doorgetrokken en werd een nieuwe stuk grond in cultuur gebracht. Deze situatie herhaalde zich, totdat de grenzen van het dorpsgebied bereikt werden. Dit verkavelingsprincipe heet het "recht van opstrek" en de daaruit voortvloeiende verkaveling met smalle, kilometers lange percelen wordt "opstreckende verkaveling" genoemd. Wanneer de afstand tot de nieuwe cultuurgronden vanuit de basis te groot werd, gebeurde het niet zelden dat het hele dorp verplaatst werd. Dit gebeurde onder meer in Giethoorn, Wanneperveen en IJsselham.

Onder de kolonisten bevonden zich relatief veel Friezen, maar ook een groep elders vervolgde Sint Maartensluiden. De bisschop van Utrecht beschouwde zich als eigenaar van de woeste gronden en daarom moesten de kolonisten in

---

ruil voor de bewerking van de "bisschopsgronden" een jaarlijkse vergoeding in natura aan hem afstaan. Deze belasting (tins) maakte deel uit van een uitgebreid systeem van horigheidsplichten en -rechten, zoals dat in de middeleeuwen gold. Voor de Sint Maartensluiden, die zich vooral in de veertiende eeuw in Giethoorn, Onna, Westwijk en Oostwijk vestigden, golden echter speciale eigendomsrechten, de "Sint Maartensrechten". Deze vielen gunstig uit voor de bevolking; zo was bijvoorbeeld het deel dat de heer kreeg, als een Sint Maartensman stierf, geringer dan elders. Een ander konsekwentie van deze eigendomsrechten was de versnippering van het grondbezit, omdat alle kinderen erfgenaam waren. Hoewel de rechten officieel in 1634 werden opgeheven, bleven ze nadien nog lange tijd van kracht.

De bewoners van het veengebied oefenden aanvankelijk een gemengd bedrijf uit. Later ontdekten de landbouwers dat veen ook geschikt was als brandstof. Zo ontstond de "droge verveningswijze". De bovenste laag "bonkveen" werd verwijderd, waarna in het onderliggende veen turf gestoken werd. Later werd het bonkveen met de overgebleven aarde vermengd om de bodemstructuur te verbeteren.

Aan het eind van de vijftiende eeuw was er een nieuwe verveningswijze in opkomst, de "natte vervening". Door gebruik te maken van de baggerbeugel kon nu ook het veen onder de waterspiegel afgegraven worden. De nieuwe methode bracht enorme veranderingen in het landschap met

---

zich mee. Na de turfafgravingen resteerde een patroon van rechthoekige petgaten, van elkaar gescheiden door ribben. De ribben fungeerden als legakkers waarop het veen te drogen werd gelegd en als bescherming tegen stormvloeden.

Aanvankelijk lag het centrum van de natte vervening rondom Giethoorn, Wanneperveen en Ambt Vollenhove. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw bereikte de turfwinning haar hoogtepunt. In de tweede helft van deze eeuw verschoof het centrum van de turfgraverij in noordelijke richting, naar Kalenberg en Wetering.

Er bestond een duidelijk verschil tussen de vroege veenderijen in het zuiden en de latere veenderijen in het noorden. Tot in de achttiende eeuw was vervening een individuele, weinig gereguleerde aangelegenheid. In de loop van de achttiende en vooral in de negentiende eeuw kregen de ontginningen een systematischer karakter, onder andere doordat er nieuwe baggertechnieken werden gebruikt. Bovendien werd de turfgraverij strenger gereguleerd. Als gevolg hiervan is het oorspronkelijke verveningspatroon in het noorden nog duidelijk te zien. De kavelgrenzen van de "weten" werden nauwkeurig in acht genomen, waardoor een regelmatig landschapsbeeld ontstond. De ribben zijn minimaal drie meter en de petgaten maximaal dertig meter breed. "De Weerribben" is dan ook een veelzeggende naam voor dit gebied. Ook het natuurreservaat "De Wieden" in de huidige gemeente

---

Brederwiede heeft een toepasselijke naam. In dit ten tijde van de wilde vervening uitgeveende gebied werd er minder streng op de regels gelet, voor zover die aanwezig waren. De ribben waren in de beginperiode vaak zo smal dat ze bij hevige storm werden weggeslagen. Zo ontstonden de grote plassen ("wieden") in dit gebied.

In het begin van de negentiende eeuw was het hoogtepunt van de turfgraverij voorbij. In 1826 was van de 30.352 ha, die het Land van Vollenhove groot was, 11.262 verveend en 5.152 nog onverveend. Als gevolg van de verlandingsprocessen in de verveende gebieden was 5.500 ha verland rietland geworden.

De laatste grootschalige veenafgravingen vonden plaats in de Landen achter het Singel bij Zwartsluis (ca. 1840-1880), langs de Hoogeweg tussen Ossenzijl en Kalenberg (ca. 1860-1900) en langs de Wetering (idem). Aan het einde van de negentiende eeuw liep de turfgraverij snel terug en verplaatsten de activiteiten zich naar andere regio's (o.a. in Friesland en Drenthe).

De jaren twintig van de twintigste eeuw waren een roerige periode in de geschiedenis van het Land van Vollenhove. Het begin van een nieuw tijdperk werd ingeluid met de officiële opening van het gemaal A.F. Stroink bij de Ettenlandse kolk op 9 juni 1920. Nu de waterhuishouding verbeterd was, liet het waterschapsbestuur plannen maken tot inpoldering van het achterliggende gebied. Het doel was: land terugwinnen op het

---

water. In 1925 kwam de commissie Stroink met een uitgewerkt plan tot partiële bemaling en herontginning, dat in hoofdlijnen gebaseerd was op een in 1921 verschenen rapport van ingenieursbureau J. van Hasselt en De Koning. In dit plan werd uitgegaan van twee grote polders, één van 7.906 ha ten westen van de provinciale weg door Giethoorn met vier afdelingen en één van 1.338 ha ten oosten van de provinciale weg (polderafdeling V). Langs de polders werden twee ringvaarten gepland: een kanaal Steenwijk-Giethoorn-Beulakerwilde en een kanaal Steenwijk-Ossenzijl. **Kaart 10** toont het oorspronkelijke plan van de commissie Stroink.

Voor de uitvoering van het inpolderingsplan werd in 1928 de NV Ontginningsmaatschappij "Land van Vollenhove" opgericht. Aandeelhouders waren het rijk (voor vierzevende), de provincie (voor tweezevende) en het waterschap (voor eenzevende). De Maatschappij had volgens de oprichtingsakte ten doel: "...werkzaam te zijn in het belang van verhoging van de opbrengst van de gronden in het waterschap Vollenhove". Dit doel moest worden bereikt door "... het in cultuur of verhoogde cultuur brengen van de in het waterschap Vollenhove gelegen gronden".

Het grote aandeel van het Rijk laat zich verklaren door de grote omvang van het project, die de draagkracht van regionale en provinciale instanties te boven ging. Tevens betekende het project een (tijdelijke) verlichting van de werkloosheidsproblemen. Zowel de aanleg van de polders als het

---

graven van de kanalen vonden plaats in het kader van de werkverschaffing. Bij de werkverschaffingsprojecten werden drie categorieën werklozen ingezet: "streekwerklozen", "gedupeerden" en "grotestadswerklozen". De stedelingen werden gehuisvest in grote, geïsoleerde barakkenkampen. In 1941 waren er vijf: De Kikkerrij, Eind van 't Diep, Pikbroek, Beenderribben en Lakeweg.

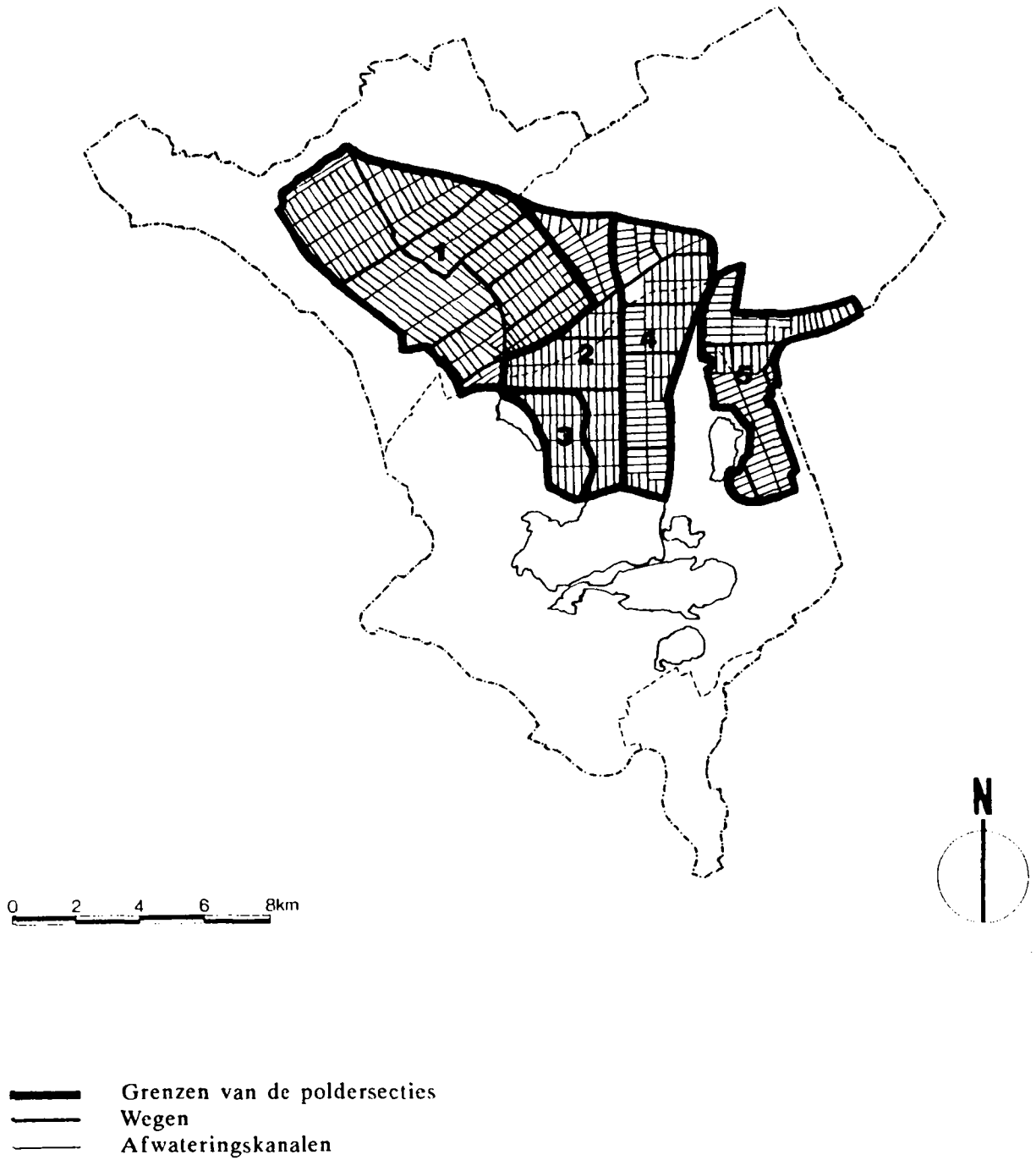
Om financiële risico's te vermijden werd in 1928 begonnen met een zogeheten proefpolder. Gekozen werd voor polderafdeling IV ten zuiden van het Steenwijkerdiep met een oppervlakte van 1.440 ha. In 1932 waren de werkzaamheden in proefpolder (polder Giethoorn) zover gevorderd dat begonnen werd met het werk in polderafdeling II: eerst in het gebied ten noorden van het Steenwijkerdiep (polder Gelderingen, 760 ha) en vanaf 1938 in het gedeelte ten zuiden van het Diep (polder Halfweg, 930 ha). Door de massale inzet van werklozen vorderden de werkzaamheden in de jaren dertig snel. Ook tijdens de eerste oorlogsjaren werd het werk krachtig voortgezet. In 1942 werd nog begonnen met de polder Wetering-Oost (980 ha), maar in de volgende twee jaren kwam het ontginningswerk vrijwel geheel stil te liggen. In 1944 waren 30 mannen (op jaarbasis) betrokken bij de ontginningswerkzaamheden, tegen 730 in het topjaar 1931 en 690 in 1938.

Na de oorlog werden de ontginningswerkzaamheden

Kaart 10

ALGEMEEN PLAN TOT VERBETERING VAN DE UITGEVEENDE GRONDEN (1925)

Bron: Van der Boon, 1989, p. 62.

---

voortgezet, maar het tempo liep sterk terug. In het midden van de jaren vijftig werd begonnen met polder Wetering-West (730 ha). Tegen 1960 liep het aantal beschikbare arbeidskrachten als gevolg van de verbeterde economische omstandigheden zover terug dat alleen de lopende werkzaamheden nog uitgevoerd konden worden. In 1961 besloot het kabinet om de ontginning van alle woeste gronden in eigendom van de staat stop te zetten. De geplande ontginningen bij Dwarsgracht en Kalenberg werden afgeblazen. De werkzaamheden in polder Wetering-West werden gedeeltelijk afgerond en in 1968 werd de NV Ontginningsmaatschappij "Land van Vollenhove" ontbonden.

Volgens het oorspronkelijke plan van de commissie Stroink zou in totaal 9.244 ha grond (her)ontgonnen worden, maar in de loop der tijd werd de omvang van het inpolderingsgebied teruggebracht tot circa 4.840 ha. In 1931 werd besloten om polderafdeling V, ten oosten van Giethoorn, buiten de ontginning te houden. In 1942 werden grote delen van het Land van Vollenhove als natuurreservaat aangewezen, waaronder de Schut- en Grafkampen, de Weerribben, Dwarsgracht en Giethoorn. Hierdoor werd de zelfstandigheid van de ontginners verder ingeperkt. Vastgesteld werd dat deze gebieden een grote natuurwetenschappelijke, landschappelijke en recreatieve waarde hadden, waarvoor het agrarische belang diende te wijken. Deze heroriëntatie van het beleid was mede ingegeven door de teleurstellende resultaten van de ontginningen voor het economisch

---

welzijn van de plaatselijke bevolking. Zo zagen veel boeren in de polder Giethoorn hun bedrijfje verloren gaan, terwijl van de eerste 23 bedrijven, die in 1937 in pacht werden uitgegeven, er slechts twee aan Gieterse boeren toevielen.

2.4. Waterbeheersing

De strijd tegen het water begon voor de bewoners van het Land van Vollenhove al in de middeleeuwen. Door de stijging van de zeespiegel breidde het Flevomeer zich steeds verder uit en kreeg het een open verbinding met de Noordzee. Het Land van Vollenhove werd een streek gelegen aan de kust van wat in het begin van de middeleeuwen Almere en later (voor het eerst genoemd in 1340) Zuiderzee zou gaan heten. De regelmatig terugkerende stormvloed (o.a. in 1170 en 1196) hadden veel landverlies tot gevolg. De grootste middeleeuwse overstroming vond plaats in 1375, toen grote stukken land bij Urk, Schokland en Kuinre en de dorpen Nagele en Espel werden weggevaagd.

De zeespiegelstijging, bepaald door de afsmelting van het poolijs, de bodemdaling en de inklinking van het grondpakket, bedraagt, berekend over de laatste 10.000 jaar, gemiddeld 20 cm. per eeuw. Dit betekent dat de bodem vanaf het begin van de jaartelling relatief ca. twee meter gedaald is. Vanaf de twaalfde eeuw werd de bodemdaling versterkt door menselijke activiteiten als ontwatering, verbranding van de bovenste veenlaag en vervening.

Als bescherming tegen de oprukkende zee werd in het Land

---

van Vollenhove de Zuiderzeedijk aangelegd. De dijken in het noorden van het Oversticht zijn in een laat stadium tot stand gekomen, later dan in Friesland en Holland. Collectieve dijkaanleg bleef lange tijd achterwege, omdat de grens tussen zee en land een stuk verder in westelijke richting lag, de bevolkingsdichtheid gering was en het centraal gezag weinig betekende. Pas onder het bewind van bisschop Jan van Arkel (1342-1364) kwam hierin verandering. Het oudste dijkrecht van het schoutambt Vollenhove dateert uit 1363. In die tijd werd de waterkerende functie van de Zuiderzeedijk in overeenstemming gebracht met die van de andere dijken in het Oversticht. Deze dijk, vermoedelijk een aaneenschakeling van lokale waterkeringen van oudere datum, had tevens een belangrijke verkeersfunctie.

In het dijkrecht van 1363 werd het dijkbeheer geregeld voor De Leeuwte en Barsbeek. Het toezicht op het onderhoud van de zeedijken, de watergangen en de wegen kwam spoedig daarna in handen van het College van de Grote Schouw. Het onderhoud zelf bleef echter een zaak van de verschillende buurschappen. Naast het College van de Grote Schouw was er het College van de Smalle Verdeling, dat belast was met de paalwerken langs de zeedijken en de Voorst. Beide colleges werden voorgezeten door de drost van Vollenhove. In 1411 werden de rechten en plichten van belanghebbenden in een overeenkomst tussen Vollenhove, Wanneperveen en IJsselham vastgelegd. Het schoutambt Kuinder (of Kuinre) viel buiten deze

---

regelingen en kreeg in 1583 afzonderlijk dijkrechten.

De dijken hadden een tweeledige functie: bescherming tegen de aanvallen van de zee, maar ook tegen te hoge waterstanden op de rivieren. Voor de afwatering van het binnendijs gebied werden op plaatsen, waar bestaande waterlopen de dijk kruisten, uitwateringssluissjes (zijlen) gebouwd. Zo werd aan het einde van de (Steenwijker) Aa bij Baarlo de Groote Zijl aangelegd. Iets zuidelijker, ter hoogte van het latere Blokzijl werden twee zijlen aangelegd, de Vollenhoofse en de Steenwijker Blokzijl. Alleen op de plaats van de Vollenhoofse zijl bevindt zich nu nog een sluis, gebouwd in 1913. De andere sluisen zijn in de loop der tijd verdwenen.

Toen vanaf het eind van de vijftiende eeuw de natte vervening op gang kwam, werd de natuurlijke afwatering een steeds groter probleem. De Steenwijker Aa, de belangrijkste afvoerweg naar de Zuiderzee, was smal, kronkelig en ondiep. De problemen waren van tweeërlei aard: ten eerste kreeg de Aa onder invloed van ontwatering en natte vervening steeds meer water te verwerken, waardoor de lage landerijen regelmatig overstromden en ten tweede was de slechte bevaarbaarheid van de Aa een grote belemmering voor de scheepvaart. De problemen werden grotendeels ondervangen door de aanleg van het Nieuwe Diep of Steenwijkerdiep tussen 1626 en 1632. Dit kanaal liep van Steenwijk naar Muggenbeet, waar het aansloot op het omstreeks 1550 gegraven kanaal

---

Muggenbeet-Blokzijl. Hiermee kreeg Steenwijk een goede afvoerweg naar zee.

Ook de Linde en het Meppelerdiep vervulden een belangrijke waterstaatkundige functie. Het Meppelerdiep was van groot belang voor de afvoer van water uit Zuidwest-Drenthe. De gemiddelde waterstand werd in de zeventiende eeuw zo hoog, dat natuurlijke lozing vanuit het dorpsgebied van Wanneperveen onmogelijk werd. In de loop der eeuwen werden vele verbeteringen aangebracht, maar pas na 1859, toen het Rijk het beheer overnam, werden grote verbeteringen mogelijk. De Linde voorzag in de natuurlijke afwatering van het noordelijke deel van het Land van Vollenhove en een deel van Zuidoost-Friesland. Tot 1702 kwamen de Linde en Tjonger (of Kuinder) bij Slijkenburg samen om vervolgens bij Kuinre in zee uit te stromen. In dat jaar werd de Zuiderzeedijk doorgetrokken van Kuinre naar Slijkenburg, waardoor de stroomgebieden van Linde en Tjonger van elkaar gescheiden werden.

De wateroverlast nam in de achttiende eeuw als gevolg van grootschalige vervening, bodemdaling en inklinking steeds grotere vormen aan. Mensen trokken weg naar nieuwe veengebieden buiten de regio en dorpen als Scheerwolde, IJsselham en Beulake raakten ontvolkt. Hoe kwetsbaar het verveende land was bleek uit een aantal zware stormen in de winter van 1775/1776. In het zuiden richtte het door de storm opgezweepte water grote vernielingen aan. Het dorp Beulake

---

werd geheel van de kaart geveegd. De smalle stroken veenland werden weggeslagen en zo ontstonden o.a. het Beulaker- en Belterwijde. In latere jaren werden deze plassen door oeverafslag verder vergroot. Alleen het Giethoornse meer en het Duinigermeer waren al in de middeleeuwen aanwezig.

De grootste watersnoodramp in de geschiedenis van het Land van Vollenhove (voor zover bekend) vond plaats in februari 1825. Tijdens zware stormen braken de dijken langs de Zuiderzee en het Zwarte Water op vele plaatsen door. Het grootste deel van het Land van Vollenhove alsmede de aangrenzende gronden in Zuidwest-Drenthe kwamen onder water te staan. Langs de Zuiderzeedijk ontstonden tientallen doorbraakkolken.

De overstromingsrampen van 1775/1776 en 1825 onderstreepten de noodzaak tot vorming van een krachtig centraal waterschapsbestuur. De vorming van grotere samenwerkingsverbanden (waterschappen), zoals die in Holland al vanaf de dertiende eeuw op gang was gekomen, liet tot in de negentiende eeuw op zich wachten. Uitgangspunt bleef tot die tijd dat iedere lokale gemeenschap de ongunstige gevolgen van de slecht geregelde waterhuishouding moest opvangen. De gebrekkige samenwerking is de welvaartsontwikkeling niet ten goede gekomen; vooral de landbouw ondervond er veel hinder van.

Een belangrijke stap was de oprichting van het "Heemraadschap des Kwartiers van Vollenhove" in 1804. Deze organisatie werd belast

---

---

met het beheer van en de zorg voor de zeedijken. De dijken van Zwartsluis en de kade langs het Meppelerdiep vielen buiten de "Heemraadschap" en werden beheerd door het dijksbestuur van de marke Zwartsluis. De ramp van 1825 was voor het provinciaal bestuur van Overijssel aanleiding om de organisatie van de dijkscolleges in dit gewest te herzien en opnieuw te reglementeren. Een en ander resulteerde in 1835 in het "reglement op het beheer der dijken, polders en waterleidingen in de provincie Overijssel". De bedijkte delen van Overijssel werden verdeeld in negen dijksdistricten, waarvan het eerste het gebied ten noorden van Meppelerdiep en Zwarte Water omvatte. Niet alleen de bevolking in de direkte omgeving van de dijk viel onder het dijksdistrict, zoals voorheen het geval was, maar allen die belang hadden bij instandhouding van de dijken. Pogingen om de belanghebbenden in het aangrenzende deel van Drenthe mee te laten betalen aan het onderhoud van de dijken hadden geen resultaat. Het gebied ten zuiden van het Meppelerdiep viel onder het tweede dijksdistrict, Hasselt en Zwartsluis.

Het eerste dijksdistrict had tot taak om de lage landen te beschermen tegen het buitenwater. De zorg voor de interne waterhuishouding bleef voorlopig een lokale aangelegenheid. Het uitwateringssysteem van Noordwest-Overijssel werkte in het midden van de negentiende eeuw als volgt. Het overtollige water werd afgevoerd naar de Zuiderzee. Dit gebeurde direct via de schutsluis van Blokzijl en indirect via

---

Linde, Meppelerdiep en Zwarte Water. De uitwatering op de Linde vond plaats via de sluis in Ossenzijl. Op het Meppelerdiep werd uitgewaterd door de sluisjes bij Doosje en Beukers. Daarnaast werd door de Arembergerschutsluis het water geloosd op het Zwarte Water. De voortgaande ontginningen in Drenthe en Friesland zorgden voor een toenemende waterafvoer via Meppelerdiep en Linde. De hoge waterstanden maakten lozing van het overtollige water uit het Land van Vollenhove nauwelijks mogelijk. Eigenlijk functioneerde alleen de uitwatering via de sluis van Blokzijl goed. Voor de afwatering van een gebied van ruim 47.000 hectare was één sluis echter volstrekt onvoldoende.

Ten zuiden van het Meppelerdiep was de situatie nauwelijks beter. Het overtollige water werd afgevoerd naar het Zwarte Water via de afwateringskanalen Kloosterzijlstreng en Kostverlorenstreng en de gelijknamige uitwateringssluizen in de Sluizerdijk. Ook de Stadswijk op de grens met de gemeente Staphorst had een belangrijke afwateringsfunctie. De afwatering op het Meppelerdiep geschiedde via duikers in de in 1780 aangelegde Staphorster Grootte Stouwe.

Sommige grondeigenaren gingen in een poging de interne waterhuishouding te verbeteren over tot inpoldering van hun gronden. Kort na de overstromingsramp van 1825 werd een groot deel van de landen langs de Zuiderzee ingepolderd, waaronder de gehele gemeente Blankenham. De uitwatering van al

---

deze polders geschiedde in oostelijke richting op de boezemwateren van het eerste dijksdistrict.

In de meeste gemeenten was het versnipperde grondbezit een belangrijke hindernis bij de inpoldering van stukken land. In Ambt Vollenhove, Giethoorn en Wanneperveen bleef daarom het grootste gedeelte niet ingepolderd. In 1887 bedroeg de oppervlakte ingepolderde gronden in Giethoorn 261 ha; het ging daarbij, met uitzondering van de "Giethoornse Polder" (omstreeks 1830 drooggelegd) om 35 poldertjes van slechts enkele hectaren. Steenwijkerwold had in datzelfde jaar 112 polders met een gezamenlijke oppervlakte van 1.357 hectare. Het waterpeil werd met behulp van kleine windmolens beter beheersbaar. Onder de wind- en watermolens was de tjasker in de negentiende eeuw de meeste voorkomende. Een tjasker bestaat uit een hellende as, aan de bovenzijde voorzien van een stel wieken en aan de onderzijde eindigend in een gesloten schroefvijzel.

Op provinciaal niveau werd in het midden van de negentiende eeuw een onderzoek uitgevoerd naar de toestand van de waterleidingen en de waterlossingen (sluizen en gemalen) en naar de middelen om daarin verbetering te brengen. Het betreffende rapport van de ingenieurs Staring en Stieltjes verscheen in 1848. Eén van de belangrijkste aanbevelingen uit dit rapport was de aanleg van dijken langs het Steenwijkerdiep, waardoor het Land van Vollenhove in feite in twee

---

afwateringseenheden gesplitst zou worden. Bij Blankenham en Blokzijl zouden nieuwe schutsluizen moeten komen. Voor de realisatie van de voorgestelde werken leek de oprichting van waterschappen de beste oplossing. Door de aarzelende houding van het provinciaal bestuur duurde het tot 1879, voordat het grondreglement voor de waterschappen in Overijssel van kracht werd. Tussen 1880 en 1890 werden op vele plaatsen in Overijssel waterschappen opgericht, waaronder het waterschap Vollenhove in 1889.

Binnen het waterschap Vollenhove ontstond een groot aantal secundaire waterschappen. Deze werden belast met "de zorg voor en het toezicht op de ontwatering in hun gebied, voor zover die niet van algemeen belang waren verklaard". Door de instelling van zo'n waterschap kon een onwillige minderheid van grondeigenaren worden gedwongen mee te werken aan de verbetering van de waterhuishouding in de polders.

Ondanks de institutionele verbeteringen en incidentele dijkverhogingen werd het probleem van wateroverlast in de negentiende eeuw niet opgelost. Wel werd er in 1892 begonnen met de aanleg van een nieuwe uitwateringssluis bij de Ettenlandse Kolk tussen Blokzijl en Vollenhove. In 1894 was de nieuwe uitwatering via Binnenkanaal, sluis en Buitenkanaal gereed. Hoewel de uitwateringssluis goed voldeed, bleek al snel dat meer maatregelen nodig waren, omdat afwatering via de sluis bij harde westenwinden onmogelijk was vanwege de hoge

---

---

buitenwaterstand.

Hoge waterstanden waren vooral in het nadeel van de verveners, die hierdoor pas laat in het voorjaar met hun werkzaamheden konden beginnen. De verveners wierpen zich dan ook op als grote voorstanders van (boezem)bemaling. Een ander deel van de bevolking, waaronder veel landbouwers, riettelers en vissers, was gekant tegen de komst van een gemaal. De boeren vreesden voor hoge waterschapslasten en het verdwijnen van de winterbevoeiingen. De riettelers voorspelden dat het riet door een voortdurend lage waterstand als gevolg van bemaling geleidelijk zou verdwijnen. De vissers waren bang voor een afname van de oppervlakte viswater. Het grote aantal tegenstanders verklaart de late komst van het stoomgemaal in het Land van Vollenhove. Terwijl elders in Overijssel al ruim voor 1900 de eerste stoomgemalen verschenen (o.a. gemaal Mastenbroek aan de Kampercedijk in 1856), duurde het tot 1920, voordat het eerste stoomgemaal ten noorden van het Meppelderdiep in gebruik werd genomen.

Na 1900 nam het aantal voorstanders van bemaling van het waterschap Vollenhove snel toe. In 1916 werd een stemming onder de ingelanden gehouden en de uitslag was overduidelijk: 6.184 voorstanders van bemaling en 66 tegenstanders. In de jaren 1919-1920 werd bij de sluis aan de Ettenlandse Kolk gemaal A.F.Stroïnk gebouwd, genoemd naar de dijkgraaf die zich jarenlang had ingezet voor de komst van het gemaal. Hoewel veel stoomgemalen

---

in die tijd werden vervangen door elektrische gemalen werd in Vollenhove besloten tot stoombemaling, in verband met de lagere kosten en een grotere flexibiliteit. Aanvankelijk had het gemaal twee stoommachines. In 1928 werd er een derde aan toegevoegd. Inmiddels zijn de stoommachines vervangen door dieselmotoren en in 1982 werd de eerste electromotor in gebruik genomen. De pijp, een herinnering aan het stoomtijdperk, werd in 1980 gesloopt.

Door de overgang van stoom naar electriciteit nam het benodigde personeel sterk af. Aanvankelijk waren bij continu malen zo'n 30 man in touw. Daarom werden naast het gemaal twee dubbele dienstwoningen gebouwd, geflankeerd door opzichterswoningen. Tevens werd er een werkplaatsje gemaakt.

Naast het gemaal Stroïnk staat een hoogwaterkanon. Deze werd gebruikt om de bevolking te waarschuwen tegen hoog water. Twee schoten betekende: "het water staat gevaarlijk hoog", drie schoten: "het water staat tot de kruin van de dijk" en vier schoten: "de dijk is doorgebroken". Ook in Blankenham en Blokzijl staan dergelijke hoogwaterkanonnen. In 1930 werden ze in verband met de afsluiting van de Zuiderzee buiten werking gesteld.

De komst van het stoomgemaal opende nieuwe perspectieven in het Land van Vollenhove. Spoedig daarna werden plannen tot inpoldering gelanceerd, waarbij opnieuw dijkgraaf A.F. Stroïnk het voortouw nam. In 1924 werd begonnen met de aanleg van het

---

kanaal Steenwijk-Blauwe Hand, dat één van de ringvaarten van de nog aan te leggen polders zou worden. Het kanaal sloot aan op de verbinding tussen Blauwe Hand en het Meppelerdiep bij Beukers. Als onderdeel van dit scheepvaartkanaal werd in 1928 bij Beukers een nieuwe schutsluis gebouwd, terwijl het oude Beukersschut geschikt werd gemaakt voor het inlaten van water bij hoge waterstanden op het Meppelerdiep. Op deze manier werd in de zomerperiode een vast waterpeil gehandhaafd. Controle hierop werd uitgeoefend door het in 1929 opgerichte waterschap het Meppelerdiep. In het noorden werd in 1928 de sluis bij Ossenzijl afgebroken, waardoor de langs de Linde gelegen Broeklanden deel gingen uitmaken van het door het waterschap Vollenhove bemalen gebied.

Ook ten zuiden van het Meppelerdiep werden tussen 1910 en 1930 waterstaatkundige veranderingen doorgevoerd. In 1916 en 1917 werden in de gemeente Zwartsluis de gemalen Kloosterzijl, resp. Kostverlorenzijl gebouwd. Al spoedig bleek dat deze stoomgemalen niet aan de verwachtingen voldeden en daarom werden in 1927 de gelijknamige dieselmolens in gebruik genomen. Tevens werd er in de jaren twintig gewerkt aan de verbetering van de afvoerkanalen, waaronder de Stadswijk op de grens met de gemeente Staphorst.

De periode na de Tweede Wereldoorlog stond in het teken van de waterschapsconcentratie. Kleine waterschappen werden

---

samen gevoegd tot grotere eenheden of toegevoegd aan bestaande waterschappen. Sinds 1964 behoort het deel ten noorden van Meppelerdiep en Zwarte Water in zijn geheel tot het waterschap Vollenhove. Alle kleine waterschappen in dit gebied werden in dat jaar opgeheven. De waterschappen "Het Meppelerdiep" en "Hasselt en Zwartsluis" zijn in 1962 opgegaan in het interprovinciale waterschap "Benoorden de Dedemsvaart". **Kaart 11** geeft een overzicht van de waterschappen in het Land van Vollenhove voor de waterschapsconcentratie.

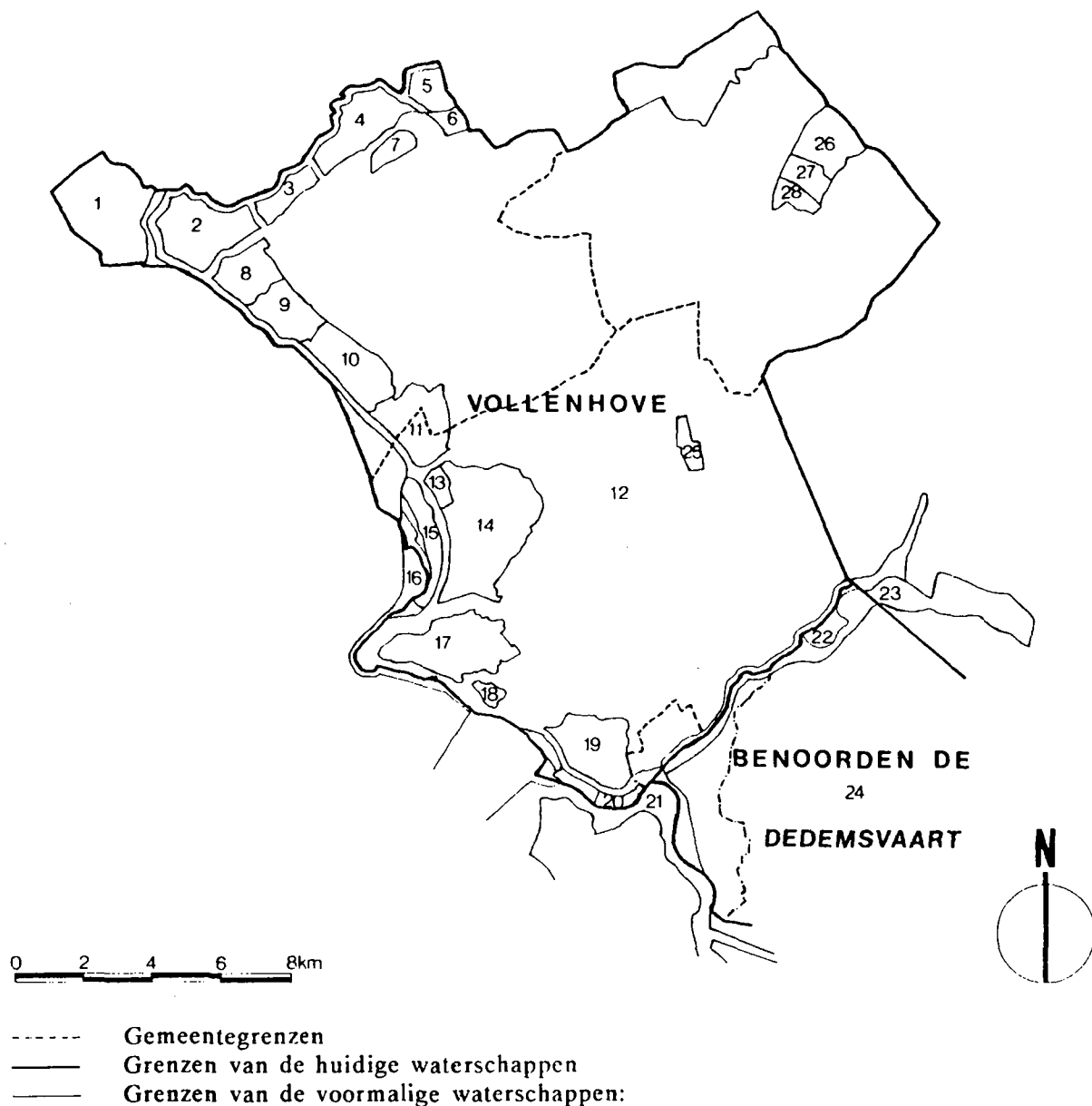
Na 1945 is de waterhuishouding op talrijke punten verbeterd. Zo werd in de jaren vijftig de afstroming van de Steenwijker Aa verbeterd en de capaciteit van de Beukersschut vergroot. Omdat de afwatering van het Meppelerdiep nog altijd problemen opleverde werd tussen 1969 en 1974 bij Zwartsluis gemaal Zedemuden gebouwd, dat korte tijd het grootste gemaal van Nederland was.

Na eeuwenlang gestreden te hebben tegen wateroverlast, heeft het waterschap Vollenhove nu te kampen met verdroging. Later werd de daling versterkt door de drooglegging van de Noordoostpolder (1937-1942). Door de lage ligging van deze polder wordt veel water weggezogen uit het hoger gelegen oude land. Met name in de omgeving van Blankenham en Kuinre zijn de problemen groot. Dit gebied wordt niet door een randkanaal van het nieuwe land gescheiden, in tegenstelling tot het zuidelijke deel. Ter bestrijding van de indroging werd

---

Kaart 11

DE HUIDIGE EN VOORMALIGE WATERSCHAPPEN

- 1) De Buitenpolder achter Kuinre, 2) Het Bedijkte Rondebroek, 3), 4) en 5) De Broeklanden, 6) De Hooge en lage Wheeën, 7) Het Hagenbroek, 8) De Binnenpolder aan het noordeinde van Blankenham, 9) De Noorderpolder, 10) De Binnenpolder in het zuidoende van Blankenham, 11) De Baarlinger- en Noorderpolder, 12) Vollenhove, 13) De Zuiderpolder nabij Blokzijl, 14) Het Leeuwtveld, 15) De Blokzijler Uiterdijken, 16) De Barsbeker Uiterdijken, 17) De Bentpolder, 18) De Wendelingerweiden, 19) De Barsbeker Binnenpolder, 20) De Noorde, 21) De Zwarte Water en Vechtdijken, 22), 23 en 24) Het Meppelerdiep en Hasselt en Zwartsluis, 25) De Giechoornsche Polder, 26), 27) en 28) De Eesveense Hooilanden en de Steenwijker Laagveenontginning.

Bron: Waterstaat in Overijssel, 1983, pp. 31 en 32.

---

er in 1952 op kosten van het Rijk een elektrisch gemaal gebouwd. Sinds 1971 wordt in droge tijden via de Linde water ingelaten vanuit de provincie Friesland.

Ook de rietteelt had onder de verdroging te lijden. De tjaskers en andere windmolens verloren hun oorspronkelijke functie (=waterafvoer) en verdwenen uit het landschap. Nu ontstond er behoefte aan molens ter bevloeiing van de rietvelden. Hiertoe werden in de jaren vijftig in het kragengebied ten zuidwesten van Oldemarkt een paar honderd metalen windmolentjes gebouwd, die water op het rietland brengen. Thans komen in dit gebied nog ca. 300 van deze molentjes voor. Het voordeel van de metalen windmolens is dat ze "zelfzwichtend" zijn, in tegenstelling tot tjaskers die met de hand op de wind gezet moeten worden. Vanaf de jaren zestig worden er uit nostalgische overwegingen weer houten paaltjaskers gebouwd. Momenteel staan er in het Land van Vollenhove vier: achter de bezoekerscentra "De Weerribben" (gebouwd in 1963) en "De Foeke" in St. Jansklooster (1968), aan de Beulakerweg in Giethoorn (1970) en aan de Hoogeweg (1976).

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

Het Land van Vollenhove werd in het midden van de negentiende eeuw aan drie kanten begrensd door waterwegen: de Linde in het noorden, het Meppelerdiep, Zwarte Water en Zwolse Diep in het zuiden en de Zuiderzee in het westen. Vrijwel alle belangrijke verbindingen liepen over het water. De belangrijkste waterweg in het middengebied was het Steenwijkerdiep dat evenals de Linde en het Meppelerdiep in zuidwestelijke richting afstroomde.

De economie van dit gebied was op allerlei manieren verbonden met het water. Handel en scheepvaart waren tot bloei gekomen dankzij de goede waterverbindingen. De handelsplaatsen Blokzijl, Kuinre en Zwartsluis hadden hun opkomst voor een groot deel te danken aan hun strategische ligging op een knooppunt (overslagpunt) van waterwegen. Ook Oldemarkt en Steenwijk zagen het belang van goede waterverbindingen in en lieten respectievelijk de Marcsloot (het Mallegat) en het Steenwijkerdiep graven. Vanaf de zestiende eeuw was turf het handelsprodukt bij uitstek. De meeste waterwegen kregen een dubbele functie: de afvoer van overtollig water en het verschepen van de afgegraven turf. Soms werden bestaande veenstroompjes hiervoor verbreed tot afvoerkanalen. Voorbeelden hiervan zijn het Meppelerdiep (de vroegere Sethe) en de Kalenbergergracht (de vroegere Oudewegsloot). In andere gevallen werden nieuwe kanalen gegraven, zoals de Arembergergracht (rond 1560) en het Steenwijkerdiep (1626-1632).

Behalve turf werd er ook handel gedreven in boter (in Oldemarkt en Kuinre) en stenen (in Steenwijk).

De meeste handel richtte zich op de grote steden in het westen des lands. Onder deze steden nam Amsterdam de belangrijkste plaats in. Om hier te komen moest de Zuiderzee overgestoken worden. Als oriëntatiepunt voor de schippers diende de vuurtoren op Schokland. Om het onderhoud van de zeeeringen en de vuurtoren te kunnen bekostigen, werd in 1634 het "Enser geld" ingevoerd: een geldelijke bijdrage die betaald moest worden wanneer een schipper de Zuiderzee opvoer. Het Enser geld werd geheven in de belangrijkste havenplaatsen langs de Zuiderzee, onder meer in Kuinre, Blokzijl en, op enige afstand van de zee, in Zwartsluis. De laatste twee waren op het terrein van de scheepvaart elkaars grote concurrenten. In het midden van de zeventiende eeuw was Blokzijl het grootste scheepvaartcentrum in de regio. Op het Beursgebouw prijkte de spreuk: "Blokzijl heeft meer schepen in getal dan Overijssel heel en al". In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd Blokzijl voorbijgestreefd door Zwartsluis. De belangrijkste oorzaken waren de verzanding van de haven van Blokzijl en de snel groeiende turfgraverijen in het achterland van Zwartsluis (o.a. de Echteren venen in Drenthe). In 1800 betaalden circa 7.000 schepen in Zwartsluis het Enser geld en bijna 2.500 in Blokzijl.

Het personenvervoer vond in de negentiende eeuw plaats door middel van scheepsveren of

---

beurtdiensten. Het veer werd zowel voor goederen- als personenvervoer gebruikt. Eind achttiende eeuw (vanaf 1772) voltrok zich de ontwikkeling van dienstregelingen. Twee steden sloten, bijna altijd op aandringen van kooplieden, een overeenkomst om op vaste dagen en vaste tijden een dienst te onderhouden. Rechten en plichten van schippers en passagiers werden vastgelegd in reglementen, evenals de toegestane scheepslanding. Alle plaatsen van enige importantie hadden beurtdiensten op de belangrijkste handelspartners (o.a. Amsterdam, Zwolle, Meppel en Sneek). Vooral op het Zwarte Water, het Meppelerdiep en de Zuiderzee waren de beurtschepen een vertrouwd gezicht.

Tot het midden van de negentiende eeuw maakten de beurtveren uitsluitend gebruik van trekschuiten en zeilschepen. In 1858 werd de eerste boot met stoomaandrijving in Noordwest-Overijssel in de vaart gebracht. Het betrof de schroefstoomboot "Jacoba", die een dienst tussen Zwolle en Meppel onderhield. Op het Meppelerdiep tussen Meppel en Zwartsluis voeren spoedig daarna meerdere stoomboten, onder meer van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij en de Drentsche Stoomboot Maatschappij. De eerste vergunning om het Steenwijkerdiep met een stoomboot te mogen bevaren werd in 1867 afgegeven. Ook hier beleefde de stoomboot een grote opmars. In 1905 waren er zestien met stoom uitgeruste vrachtboten, die op Steenwijk voeren. Bekende stoomboten in de noordwesthoek van Overijssel waren o.a. de "Major" en de "Minor" uit Blokzijl, de "Pelikaan" uit Kuinre en de

---

"Steenwijk I" uit Steenwijk.

Terwijl de beurtvaart zich tot de jaren twintig van de twintigste eeuw gunstig ontwikkelde, was de turfvaart al in de negentiende eeuw op haar retour. De turf werd op uiteenlopende wijze vervoerd, afhankelijk van diepte en breedte van het afvoerkanaal en de gewoonten van de plaatselijke turfvaarders. Zo werd de turf van Giethoorn per punter naar Steenwijk vervoerd en daar overgeladen in grotere schepen. Andere vervoersmiddelen waren het zeilschip, de bok, het turfvlot en (vanaf ca. 1870) de stoomboot.

Tussen 1850 en 1940 werd het Meppelerdiep een steeds belangrijkere vaarroute als gevolg van twee ontwikkelingen in het Drentse achterland: industriële ontwikkeling van Meppel en Hoogeveen en grootschalige veenaafgravingen in zuid-Drenthe. Teneinde de groeiende stroom schepen te kunnen opvangen, werd het kanaal diverse malen verruimd en gekanaliseerd. Nadat Rijkswaterstaat in 1859 belast werd met het beheer van het Meppelerdiep, werd de lengte van het kanaal aanzienlijk ingekort en de bevaarbaarheid verbeterd, onder andere door de bouw van de Grote Kolksluis in 1877/1878. Door de beide sluizen van Zwartsluis (de Grote Kolksluis en de oudere Staphorstersluis) passeerden in de jaren dertig van de twintigste eeuw zo'n 17.000 schepen per jaar.

De meeste andere waterwegen in het Land van Vollenhove verloren een deel van hun vervoersfunctie door de achteruitgang van de

turfwinning. Bovendien dienden zich in de jaren twintig nieuwe concurrenten aan: de vrachtauto voor het goedertransport en de autobus voor het personenvervoer. In een eerder stadium hadden trein en tram al een aanval gedaan op de alleenheerschappij van het schip als vervoersmiddel. Veel beurtschippers schakelden tussen 1920 en 1940 over op het vrachtwagentransport. Een voorbeeld hiervan is de transportonderneming Roeles, die vanaf 1845 een beurtdienst onderhield op Sneek en in de jaren dertig overschakelde op het vrachtwagentransport.

De jaren twintig waren ook op het gebied van de infrastructuur een tijdperk van grote veranderingen. In dit decennium werd een inpolderingsplan gelanceerd, waarin de Kalenbergergracht moest verdwijnen en het Steenwijkerdiep een binnenwater werd. Tevens werd een begin gemaakt met de uitvoering van een vooral door de stad Steenwijk gekoesterd plan: een vaarweg tussen het Steenwijkerdiep en het Meppelerdiep. De nieuwe waterweg leverde drie voordelen op: een goede scheepvaartverbinding tussen Steenwijk en Zwartsluis, een goed boezem- en afwateringskanaal voor de toekomstige polderafdelingen en een (tijdelijke) oplossing voor de grote werkloosheid in deze regio. Vooral de laatste factor verklaarde de interesse van het Rijk. Zowel het kanaal Beukers-Steenwijk (1924-1929) als het kanaal Ossenzijl-Steenwijk (1927-1934) werden gegraven in het kader van de "werkverschaffing".

De nieuwe kanalen zouden deel gaan

---

uitmaken van een nieuwe scheepvaartroute van en naar Friesland. Deze verbinding zou vanaf het Meppelerdiep over de beide nieuwe kanalen naar Ossenzijl en vervolgens via de Ossenzijlersloot naar de Linde lopen. De omlegging maakte de oude verbinding langs de Arembergergracht overbodig. Vandaar dat de provincie van plan was om de Arembergersluis in Zwartsluis te slopen. Hiertegen kwam fel verzet en in plaats van sloop werd de sluis in 1931 verbeterd. Ossenzijl versterkte zijn functie als scheepvaartcentrum, doordat de Kalenbergergracht en het kanaal Ossenzijl-Steenwijk in Ossenzijl samenkwamen.

De grootste achteruitgang in scheepvaartpassages vond plaats op het Steenwijkerdiep en in het verlengde daarvan het Noorderdiep. Toen de vervening, die in de buurt van dit kanaal relatief lang stand hield (onder meer in Wetering) omstreeks 1920 op haar einde liep, nam het aantal schepen snel af. In 1936 bedroeg het aantal scheepvaartpassages bij de sluis van Blokzijl nog 914. In dat jaar werden er bij de Arembergersluis en de sluis bij Beukers respectievelijk 4.556 en 7.052 schepen werden geschut, terwijl 7.231 schepen de brug bij Ossenzijl passeerden.

Tussen 1937 en 1942 werd de Noordoostpolder als onderdeel van de Zuiderzeewerken drooggelegd. Dit betekende dat de havenplaatsen Vollenhove, Blokzijl en Kuinre hun ligging aan zee verloren zagen gaan. Vollenhove en Blokzijl werden door middel van een

---

randkanaal met het Zwarte Meer en het IJsselmeer verbonden. Kuinre kreeg deze verbinding niet en verloor alle havenfuncties. Vollenhove en Blokzijl verloren hun functie met betrekking tot de beroepsvaart, maar hier stond een snelle groei van de pleziervaart tegenover. De oude binnenhaven van Vollenhove werd in 1969 ingericht als passantenhaven. Ook de havenkolk van Blokzijl wordt als zodanig gebruikt.

Noordwest-Overijssel werd na de Tweede Wereldoorlog het grootste watersportgebied van Overijssel. Het Beulaker en Belter Wijde werden overstelpt met zeilers, surfers, zwemmers etc. Kleine gehuchten als Ronduite en Belt-Schutsloot kwamen voor een groot deel in het teken van het watertoerisme te staan. Giethoorn kreeg grote bekendheid vanwege de dorpsgrachten en het puntervervoer. De Arembergergracht, de Wetering en de Kalenbergergracht maken thans deel uit van een druk bevaren scheepvaartverbinding met Friesland. **Kaart 12** geeft een overzicht van de belangrijkste waterlopen omstreeks 1984.

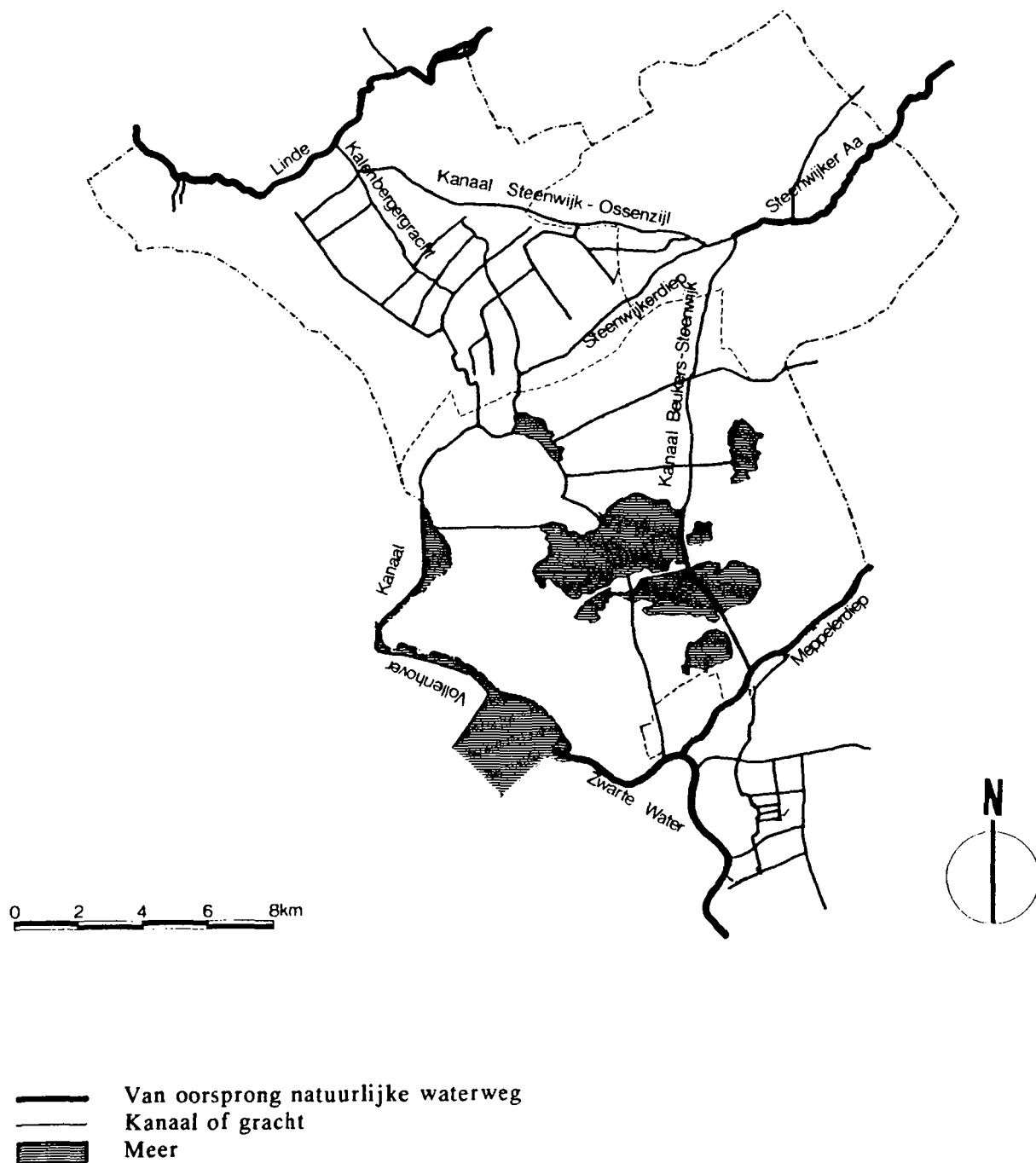
3.2. Wegen

Het wegvervoer was in het midden van de negentiende eeuw duidelijk ondergeschikt aan het vervoer over water. De belangrijkste landverbindingen liepen over de hogere randen van het gebied. In het natte middengebied waren veel dorpen en buurschappen zelfs niet over land bereikbaar. De vier belangrijkste landwegen van het Land van Vollenhove vormden samen een "vierkante" begrenzing van het water- en veengebied. Beginnend

---

Kaart 12

WATERLOPEN OMSTREEKS 1984

Bron: Waterstaat in Overijssel, 1983. p. 71.

---

bij de Zuiderzeedijk bij Kuinre liep deze verkeersas over de dijk via Blokzijl en Vollenhove naar Zwartsluis, via de Zomerdijk naar Meppel, vervolgens in noordelijke richting naar Steenwijk en vandaar via Oldemarkt terug naar de Zuiderzeedijk.

De vier hoofdverbindingen werden tussen 1830 en 1850 verhard. De wijze van wegverharding was verschillend. De meest belangrijke wegen in de provincie werden bestraat met straatklinkers. De eerste staatweg in het noordwesten van Overijssel was die over Onna, Steenwijk en Willemsoord, die als onderdeel van de oude hoofdweg van Zwolle naar Leeuwarden in 1833 gereed kwam. Veel andere wegen, waaronder de Zuiderzeedijk en de Zomerdijk langs het Meppelerdiep, werden aanvankelijk uitgevoerd als grindwegen. In het midden van de weg werd een 0,80 à 1 meter brede bestrating gemaakt waar het paard kon lopen. Aan de zijkant werden de grindwegen spoedig stuk gereden. De hierdoor ontstane kuilen werden dichtgegooid met grind en leemzand.

De introductie van de "MacAdamweg" betekende een grote verbetering. De Schotse ingenieur MacAdam ontwikkelde rond 1800 een methode waarbij steenslag van gelijkmatige grootte met leemzand werd vastgewalst. In de twintigste eeuw ontstond een verbeterde versie, waarbij het wegdek werd besproeid met teer en onmiddellijk daarna bestrooid met fijn steenslag ter dikte van 7 à 10 millimeter. De eerste Macadamweg in de regio was de weg van Steenwijk naar Oldemarkt. Enige tijd later werd ook de weg van Steenwijk naar

---

Vledder (Drenthe) op deze wijze verhard.

Teneinde de investeringen die met wegverharding gemoeid waren terug te verdienen, werd op verschillende plaatsen tol geheven. Met de komst van het systeem van wegenbelasting werd deze manier van financiering overbodig, evenals de daarvoor benodigde infrastructuur als tolhuisjes en slagbomen. De naam van het zwembad "t Tolhekke", op de grens van de gemeenten Steenwijk en IJsselham, herinnert nog aan de tijd dat hier tol geheven werd.

Na 1850 werden de belangrijkste grindwegen vervangen door klinkerwegen. Tevens werd op de hogere zandgronden rond Steenwijk, Oldemarkt en Vollenhove een relatief dicht net van verharde wegen aangelegd. Het contrast tussen de goed ontsloten randgebieden en het slecht ontsloten middengebied werd hierdoor vergroot. In het drassige veengebied bleef de bevolking tot het begin van de twintigste eeuw aangewezen op de waterwegen, die hier goedkoper in aanleg en onderhoud waren. In 1900 werd de weg van Steenwijk naar Giethoorn bestraat. Later werd ook de weg van Vollenhove naar Wanneperveen verhard en werd de weg langs Giethoorn doorgetrokken naar Blauwe Hand. Door de grotere bereikbaarheid werd de weg vrijgemaakt voor toeristen, die vanaf de jaren twintig in toenemende mate in de omgeving van Giethoorn neerstreken.

Wat hun functie betreft kon er in de negentiende eeuw onderscheid

---

---

worden gemaakt in twee soorten wegen: lokale en bovenlokale wegen. De lokale wegen dienden in vroeger tijd ter verbinding van de verschillende onderdelen van het boerenbedrijf. Tevens vormden zij de verbinding tussen de woning en het lokale centrum (bv. de kerk of de school). Deze lokale verbindingsfunctie werd in het veengebied vervuld door waterwegen en op de zandgronden door landweggetjes.

De bovenlokale wegen verbonden het gebied met belangrijke steden buiten de regio, zoals Zwolle, Meppel en Leeuwarden. De belangrijkste schakel tussen de dorpen en steden was in die tijd de diligence. De diligence fungeerde in eerste instantie als postkoets, maar vaak werden er ook passagiers meegenomen. Al in de achttiende eeuw reed er elke dag een postkoets van Zwolle via Zwartsluis en Meppel naar Steenwijk en van daar verder naar Heerenveen. Bij de Woldpoort in Steenwijk werd zo nodig van paarden gewisseld en konden de passagiers op verhaal komen in herberg "Corps de garde". Kort vóór 1900 verdween de postkoets door de concurrentie van de trein. Een deel van het goederenvervoer was inmiddels overgenomen door Van Gend en Loos. Ook langs de Zuiderzeekust, tussen Zwolle en Lemmer, liep in de negentiende eeuw een postkar.

Zwartsluis was in de vorige eeuw een knooppunt van post-, goederen- en personenvervoer. Van hieruit werden diligenciediensten onderhouden met o.a. Vollenhove, Zwolle en Meppel en een postwagenverbinding over water

---

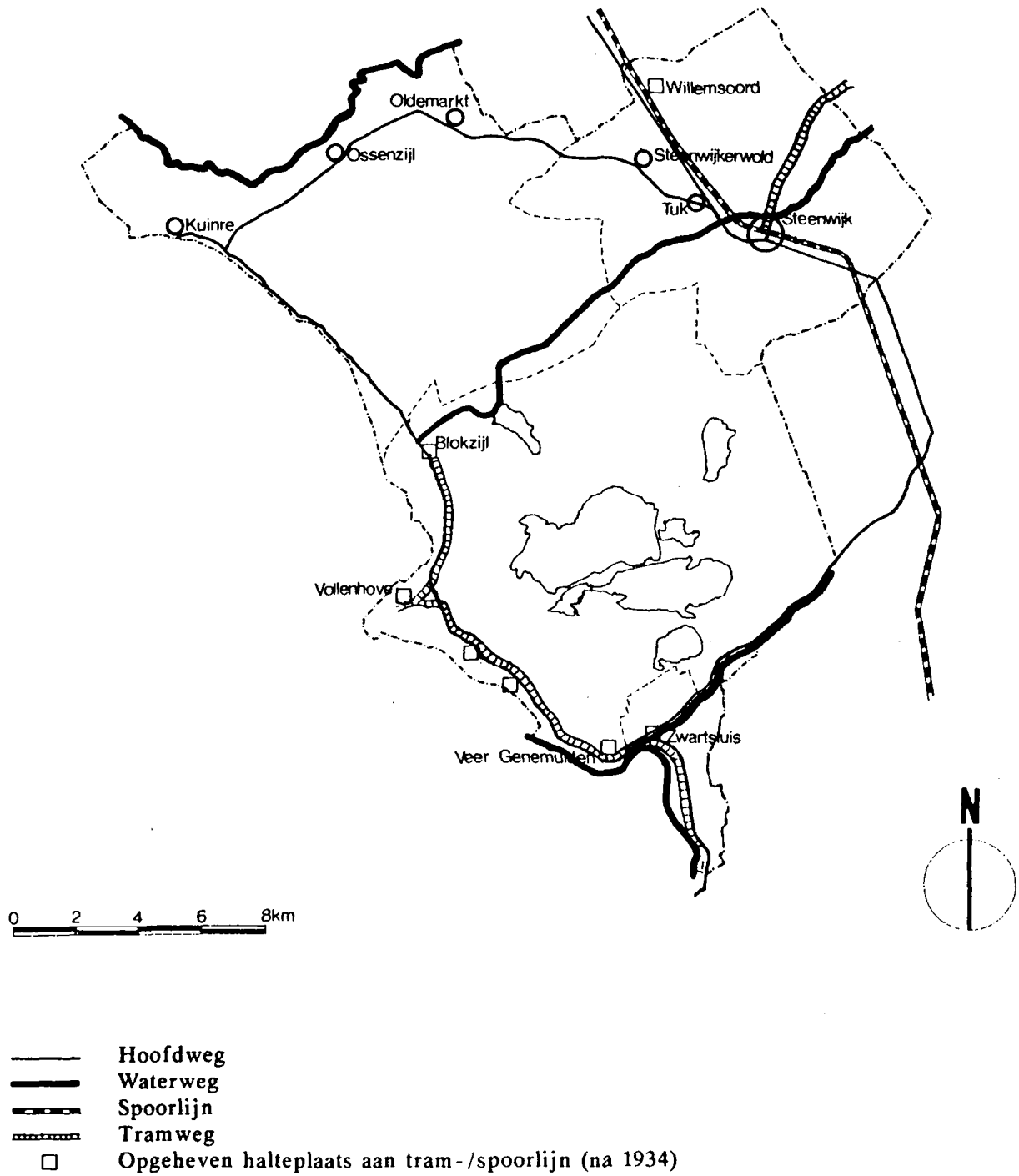
tussen Amsterdam en Groningen. Deze diensten zijn vroeg (eind 19e eeuw) of laat (begin 20e eeuw) verdwenen door de concurrentie van andere middelen van vervoer: de trein, de omnibus, de tram en de vrachtauto.

In 1872 werd op het traject Steenwijk-Meppel een nieuw vervoermiddel geïntroduceerd: de omnibus, een door paarden getrokken kar, voorzien van ramen, met ongeveer zestien zitplaatsen. De keuze van het traject was ongelukkig, omdat hier in 1868 een spoorlijn was geopend. Deze omnibusdienst werd korte tijd later opgeheven. Rond de eeuwwisseling werden er in het Land van Vollenhove nieuwe omnibusdiensten geopend, zoals de diensten op Giethoorn en Frederiksoord. Ook deze vorm van vervoer verdween in 1918 onder invloed van de opkomst van een andere: de fiets.

Ondanks de aanwezigheid van een spoorlijn (sinds 1868) en twee tramlijnen (beide geopend in 1914) bleef een groot deel van het Land van Vollenhove voorlopig verstoken van openbaar vervoer. **Kaart 13** geeft een beeld van de infrastructuur kort na de opening van de tramlijn langs de Zuiderzeekust. Voor zover de plaatsen aan de tramlijn lagen, werden ze alleen verbonden met de provinciale hoofdstad Zwolle en niet met andere handelsplaatsen als Kampen, Steenwijk en Meppel. Vandaar dat in de jaren twintig op allerlei plaatsen autobusdiensten ontstonden. De grootste was de Eerste Kuindersche Bus Onderneming (E.K.B.O.) met in 1929 lijnen op o.a. Blokzijl, Vollenhove, Meppel,

Kaart 13

INFRASTRUCTUUR IN 1915

Bron: Topografische kaarten van Nederland, 1850 en 1935.

Oldemarkt en Steenwijk. In de jaren dertig braken slechtere tijden aan. Het aantal buslijnen liep terug en in 1937 werd het bedrijf verkocht aan de Spoorweg-Maatschappij "Zwolle-Blokzijl" (Z.B.). Omstreeks dezelfde tijd gingen ook de autobusdiensten in Zwartsluis en Oldemarkt over naar de Z.B..

De Spoorweg-Maatschappij "Zwolle-Blokzijl" richtte zich vanaf 1934 geheel op de autobusexploitatie. In 1939 werd de naam veranderd in N.V. Vervoersmaatschappij "De Noord-Westhoek", meestal afgekort tot N.W.H.. Het busnet breidde zich snel uit, mede door de overname van andere buslijnen. Het aantal passagiers steeg van 171.000 in 1938 tot 835.535 in 1948. De standplaats van de busmaatschappij bleef Zwartsluis, waar tussen 1949 en 1954 een nieuw complex werd gebouwd, bestaande uit een reparatiewerkplaats, een stallingsgarage en een kantoorgebouw.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de autobus concurrentie van de personenauto. Het wegennet onderging een aantal belangrijke uitbreidingen. Tussen 1948 en 1951 werd de weg van de Noordoostpolder via Blokzijl naar Steenwijk aangelegd. Later volgden de Flevoweg tussen Vollenhove en Blauwe Hand en de Blauwe Handse weg tussen Blauwe Hand en Beukers. Veel andere wegen werden in deze periode verhard of verbeterd. Door de grote toename van het personenvervoer achtte men het wenselijk het doorgaande verkeer zo veel mogelijk buiten de bebouwde kom om te leiden. "Rondwegen" werden bijvoorbeeld

---

aangelegd om Zwartsluis (in 1949) en Steenwijk (in 1959).

3.3. Spoor- en tramwegen

In het midden van de negentiende eeuw werd in Nederland een begin gemaakt met de aanleg van spoorlijnen. In 1860 werd een wetsontwerp van het kabinet Van Hall aangenomen, waarin de Nederlandse Staat zich verplichtte ruim 900 kilometer spoorlijn aan te leggen. De Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen werd belast met de aanleg. Eén van de trajecten liep van Arnhem over Zwolle naar Leeuwarden. Aanvankelijk zou deze spoorlijn van Zwolle via Hasselt en Zwartsluis naar Meppel lopen, maar uiteindelijk werd gekozen voor een oostelijker gelegen tracé door de gemeente Staphorst. De spoorlijn ontsloot alleen het hoge noordoosten van het Land van Vollenhove. Verder westwaarts werden geen spoorlijnen gepland, deels omdat dit te kostbaar was vanwege de drassige ondergrond, deels omdat de bloeiperiode voor de plaatsen langs de Zuiderzeekust al voorbij was.

In 1865 werd begonnen met de aanleg van het baanvak Meppel - Heerenveen. In verband met de ondoordringbare keileemlaag van de Woldberg werd de spoorbaan enigszins verplaatst in westelijke richting en werd de doorgraving gerealiseerd in het lager gelegen Bergstein. In december 1867 reed de eerste trein tussen Meppel en Heerenveen. Een jaar later werd de spoorlijn Arnhem-Zwolle-Leeuwarden officieel in gebruik genomen. In datzelfde jaar kwam het Steenwijker station gereed. Dit gebouw werd in 1973 afgebroken en

---

vervangen door een nieuwe.

In het eerste jaar maakten 20.934 reizigers gebruik van het station in Steenwijk. Vanaf 1894 was er een tweede halte bij Willemsoord. Dit station bleef tot de jaren dertig in gebruik. In 1927 werd het baanvak Meppel-Heerenveen van dubbel spoor voorzien. Tijdens de Duitse bezetting werd één van de twee banen van het gedeelte Steenwijk-Wolvega opgebroken. Het materiaal werd voor de oorlogsvoering gebruikt. Pas in 1975 werd opnieuw een dubbel spoor in gebruik genomen, nadat in 1952 het gehele baanvak was geëlectriceerd.

In de buurt van het Steenwijker station stond in het begin alleen het "Stationskoffijhuis". In de regel ontwikkelde zich langs de verbindingswegen tussen station en centrum vaak bijzondere bebouwing. In Steenwijk duurde het dertig jaar voor er een korte verbinding tussen het station en het stad tot stand kwam. Rond de eeuwwisseling werd deze straat, de Nieuwe Stationsstraat (de latere Tromp Meestersstraat), een straat van fabrieksgebouwen, villa's en andere grote woningen.

In 1881 werden de eerste plannen voor een stoomtram langs de Zuiderzeekust gelanceerd. In de oorspronkelijke plannen werd uitgegaan van een tramlijn tussen Zwolle en het Friese Stavoren. Niet alle betrokken gemeenten toonden interesse en de financiering kwam niet rond. Vanaf 1898 spitsten de plannen zich toe op het traject tussen Zwolle en Blokzijl. In 1904 werd de N.V. Spoorweg-Maatschappij "Zwolle-

---

Blokzijl" opgericht (meestal afgekort als Z.B.).

Door moeilijkheden van velerlei aard duurde het tot 1912, voor begonnen werd met de feitelijke aanleg. In 1914 werd de tramlijn geopend. De exploitatie was in handen van de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij (N.C.S.). Voor de plaats van de dienstgebouwen werd een keuze gemaakt tussen Blokzijl en Zwartsluis. Op aandrang van de N.C.S. werd gekozen voor Zwartsluis. Hier werden de lokomotief- en rijtuigloods en de remise gebouwd.

De tramlijn telde vanaf De Velde (gemeente Zwartsluis) tot het eindpunt Blokzijl achttien stopplaatsen. In de meeste gevallen betrof het een personenhalte, soms in combinatie met een goederenlos- en laadplaats. In Blokzijl, Vollenhove en Zwartsluis verrees een stationsgebouw met een goederenloods. Een tweetal bedrijven kreeg een speciale spoor aansluiting: de Coöperatieve Zuivelfabriek "De Eendracht" in Vollenhove en de Stoomhoutzagerij "Gebr. Loos" in Blokzijl. Op het voormalige stationsgebouw van Vollenhove bevindt zich nog het kleurige tegeltableau met de tekst "Vollenhove". Vanaf dit station reed een zijlijntje door naar de binnenhaven.

In de jaren twintig werden de autobus en de vrachtauto geduchte concurrenten voor de stoomtram. De autobus richtte zich op het personenvervoer en de vrachtauto trok een groot deel van het goederenvervoer, speciaal het veevervoer, naar zich toe.

Bovendien brak er eind 1924 een staking uit bij de firma Loos, één van de belangrijkste klanten van de tram, die uiteindelijk leidde tot het vertrek van de firma uit Blokzijl. Aan het eind van de jaren twintig was er een kleine opleving, maar korte tijd later werd duidelijk dat het einde van de tramlijn in zicht was. In 1934 werd de tramlijn opgeheven. Sindsdien legt de Z.B. (sinds 1939 N.V. Vervoersmaatschappij "Noord-Westhoek" geheten) zich toe op de autobusexploitatie.

In het jaar waarin de tramlijn tussen Zwolle en Blokzijl werd geopend (1914), werd ook aan de andere kant van het Land van Vollenhove een tramlijn in gebruik genomen. Deze verbond Steenwijk met het Friese Noordwolde. In Steenwijk werd in de buurt van het treinstation een apart tramstation gebouwd. De tram kende op maandag een topdag, wanneer het vee voor de markt werd aan- of afgevoerd. Na de Tweede Wereldoorlog werden het personenvervoer en (later) het goederenvervoer gestaakt. Alle relictten (station, rails) zijn verdwenen. Alleen de straatnaam "Tramlaan" herinnert nog aan de stoomtram. **Kaart 14** toont het spoorlijnen- en wegennet omstreeks 1984.

3.4. Nutsvoorzieningen

Straatverlichting was eeuwenlang een voorrecht voor de steden en grotere dorpen. De lantaarnopsteker bleef op veel plaatsen tot het begin van de twintigste eeuw een vertrouwd gezicht. De kaars- en later olielantaarns stonden op houten palen en werden iedere avond aangestoken en gedoofd. Steenwijk

---

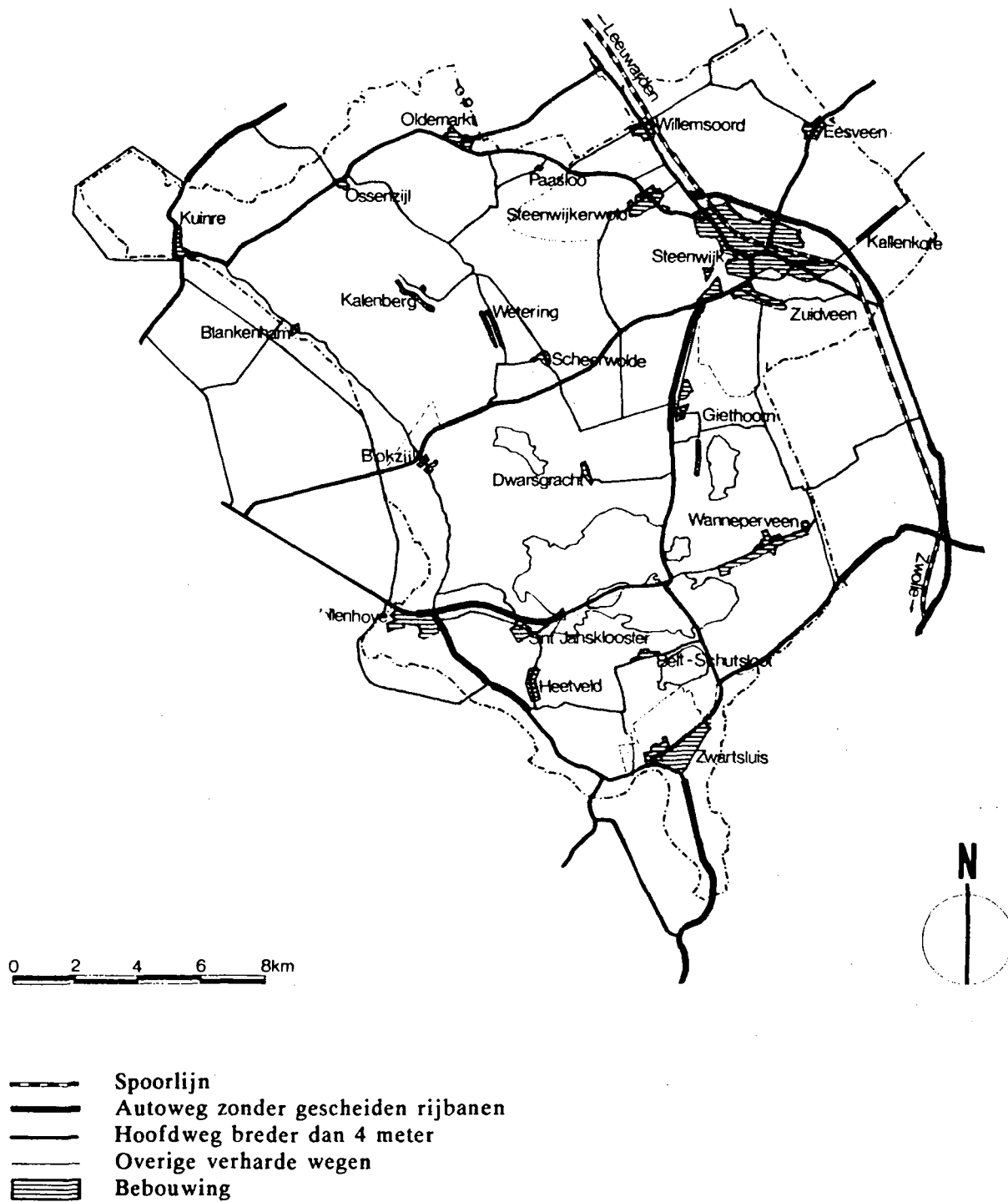
was hierop een uitzondering en was één van de eerste gemeenten van Nederland waar het stadsgas zijn intrede deed. Aan de Tukseweg werd in 1859 op particulier initiatief een gasfabriek gesticht. Het hier geproduceerde steenkoolgas werd gebruikt voor verlichting en verwarming. In de stad werden 32 grote en 22 kleine lantaarns geplaatst. Nadat omstreeks 1950 in de buurt van Wanneperveen en De Wijk aardgas was aangeboord, werd in 1952 de gasproductie uit kolen gestopt. De gasfabriek met zijn grote pijp en de bijbehorende cilindrische gashouder werden afgebroken.

Voor de huisverlichting gebruikte de bevolking van oudsher de olielamp. Na de bouw van de gasfabriek in 1859 was het in Steenwijk mogelijk om gasverlichting aan te brengen. In 1921 werd Steenwijk aangesloten op het elektriciteitsnet van de N.V. Electriciteitsmaatschappij IJsselcentrale. Twee jaar later hadden vrijwel alle woningen in de stad elektrisch licht. Vanuit Steenwijk breidde het electriciteitsnet zich uit over de gehele Noordwesthoek. Na de Tweede Wereldoorlog verschenen er als gevolg van de sterke opmars van de electriciteit verdeelstations (bv. bij Zwartsluis), distributielijnen en hoogspanningsleidingen.

Hoewel het Land van Vollenhove rijk aan water is, was het met de drinkwatervoorziening in de negentiende eeuw slecht gesteld. Het drinkwater was over het algemeen ijzerhoudend en had een goudgele kleur. De bevolking was aangewezen op drinkwaterpompen, die verspreid over het gehele

Kaart 14

SPOORLIJNEN- EN WEGENNET OMSTREEKS 1984

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

---

gebied voorkwamen. Buiten de bebouwde kom had vrijwel iedere boerderij of woning zijn eigen waterput. In 1907 kreeg Steenwijk een eigen drinkwaterleidingnet. Het water werd aangevoerd vanuit een pompstation in Havelte, waar het water zuiverder was dan in Steenwijk. In de toren van de St. Clemenskerk werd op een hoogte van 25 meter een waterreservoir aangebracht om druk op de waterleiding te krijgen.

In 1930 werd de N.V. Waterleidingmaatschappij Overijssel opgericht, die belast werd met zorg voor de drinkwatervoorziening in grote delen van Overijssel. In de jaren dertig werden in het Land van Vollenhove buizen ten behoeve van de waterleiding gelegd. Tevens werden er watertorens gebouwd in Thij of Steenwijkerwold (1931), Sint Jansklooster (1931) en Kuinre (1933). Deze drie torens hebben alle een soortelijke, enigszins hoekige vorm met kenmerken van de Amsterdamse school. Gelegen op een natuurlijk hoogte steken zij ver boven de omgeving uit. Bij de watertoren van Sint Jansklooster werd in 1936 een pompstation gebouwd. Toen vanaf 1946 ook de Noordoostpolder van water moest worden voorzien, werd dit pompstation uitgebreid. Eind vijftiger jaren werd in Havelterberg een nieuw pompstation geopend en werd het waterreservoir in de St. Clemenskerk buiten werking gesteld. Omstreeks 1960 werden de laatste plaatsen in het land van Vollenhove op het waterleidingnet aangesloten. Hieronder was de buurschap Hoogeweg tussen Ossenzijl en Kalenberg.

In 1850 werd door middel van de Postwet de basis gelegd voor de huidige P.T.T. Postkantoren, brievenbussen en (later) telefooncellen verschenen in het straatbeeld. De bouw van postkantoren werd toevertrouwd aan de ingenieurs van Rijkswaterstaat en enige decennia later aan de rijksbouwmeester voor post-, telegraaf- en rijksgebouwen. Voorbeelden van de hieruit voortvloeiende "Postkantorengotiek" zijn niet meer aanwezig. Een van de eerste Rijkstelegraafkantoren in dit gebied was die op het Oude Verlaat in Blokzijl, gebouwd in 1873.

---

4 Nederzettingen

4.1. Structuur en spreiding omstreeks 1850

In het midden van de negentiende eeuw kon er in het Land van Vollenhove onderscheid gemaakt worden tussen vijf soorten nederzettingen:

1. steden en handelsdorpen: geconcentreerde bebouwing met stedelijke elementen.
2. streekdorpen: langgerekte bebouwingsrij(en) langs weg, dijk of water.
3. esdorpen: geconcentreerde of meer verspreide bebouwing op de hogere zandgronden.
4. landgoederen: grootgrondbezit met weinig bebouwing.
5. kolonienederzettingen: planmatige bebouwing.

Sommige nederzettingen hadden kenmerken uit meer dan één categorie, bv. Oldemarkt dat zowel elementen van het wegstreekdorp als van het handelsdorp had. Bij de indeling is de morfologische structuur van de nederzetting als uitgangspunt genomen. De ontstaansgeschiedenis wordt alleen behandeld, voor zover die zichtbaar is in de morfologische structuur anno 1850. Zo is Steenwijk waarschijnlijk ontstaan uit de esdorpen Oost- en Westwijk, maar omdat dit in de negentiende eeuw niet meer zichtbaar is in de ruimtelijke opbouw van Steenwijk, wordt dit buiten beschouwing gelaten. Op kaart 15 is de spreiding van de verschillende nederzettingscategorieën over het Land van Vollenhove weergegeven.

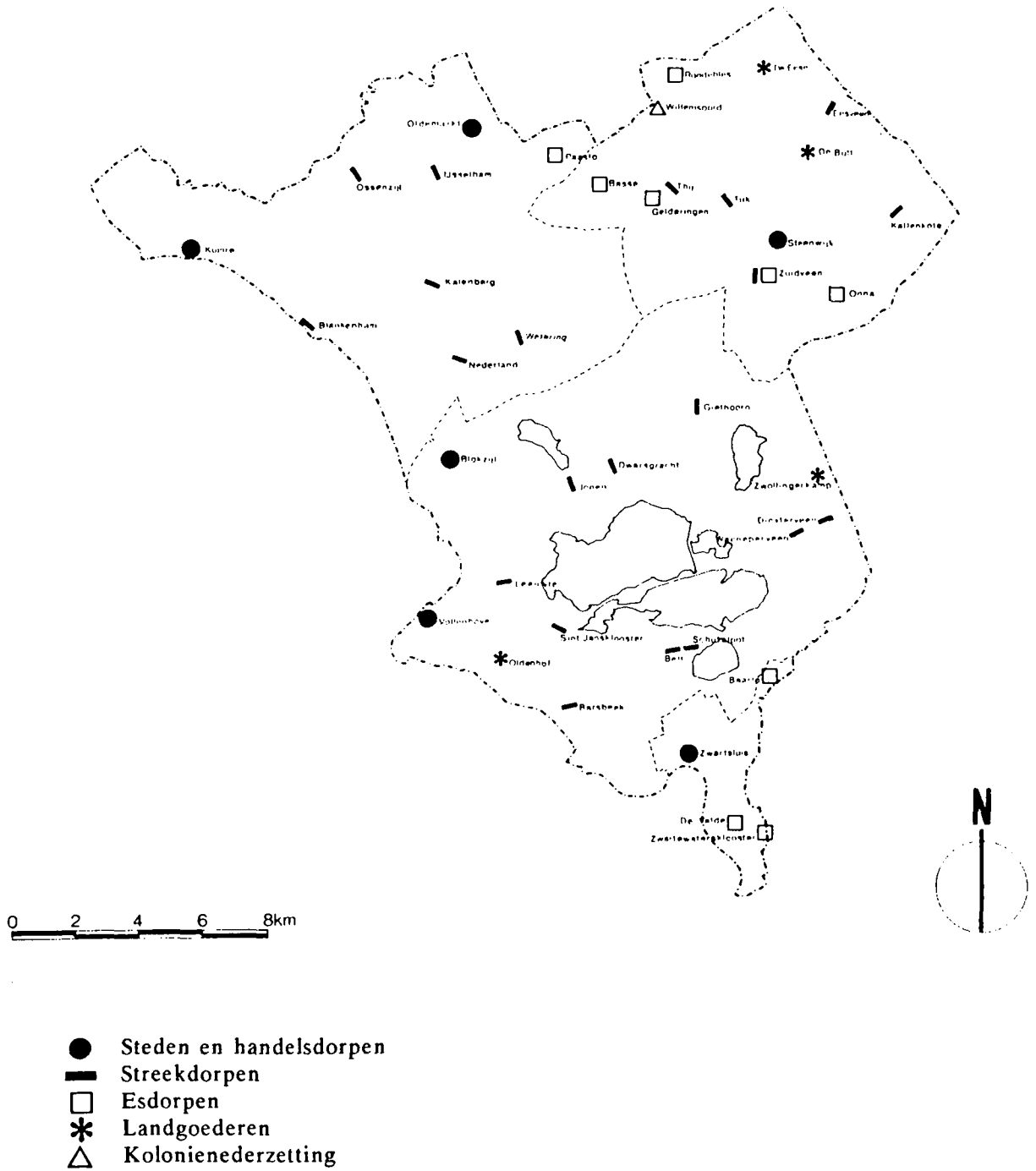
4.1.1. Steden en handelsdorpen

Tot de categorie nederzettingen met een geconcentreerde bebouwing en stedelijke elementen behoorden Steenwijk, Vollenhove, Blokzijl, Kuinre, Zwartsluis en Oldemarkt.

Kaart 15

DE SPREIDING VAN DE NEDERZETTINGSTYPEN OMSTREEKS 1850

Bron: Hol, T. en J. Kroes, 1979.

Deze nederzettingen onderscheidden zich door een concentratie van niet-agrarische functies (vooral handel), een relatief sterk geconcentreerde en verscheiden bebouwing en soms het exclusieve karakter ten opzichte van het omringende platteland (bv. stadsrecht).

Steenwijk, Vollenhove en Blokzijl hadden officieel stadsrechten. Steenwijk kreeg als eerste nederzetting in het Land van Vollenhove stadsrecht; wanneer precies is niet bekend, maar in ieder geval tussen 1255 en 1295. Later werden ook het stadsrecht verleend aan Vollenhove (in 1354) en Blokzijl (in 1672). Het stadsrecht van Blokzijl dat verleend werd door Prins Willem III is betwist, omdat het drie jaar later weer werd ingetrokken door de Staten van Overijssel.

Het belang van stadsrechten school in de (voor)rechten die er voor de betreffende plaats uit voortvloeiden. Zo had een stad het recht om schepenen te kiezen voor de rechtspraak. Aan het eind van de veertiende eeuw had ook Kuinre zijn eigen schepenen, waardoor deze nederzetting juridisch een stad was. Omstreeks 1600 waren er geen schepenen meer aanwezig bij de rechtspraak en was Kuinre weer gedegradeerd tot de status van dorp. In de Franse tijd werd de forteresse Zwartsluis staatsrechtelijk als stad beschouwd, hoewel het dorp nooit stadsrechten kreeg. De indeling in steden en dorpen is vanwege de bovengenoemde complicaties achterwege gebleven. In plaats daarvan is gekozen voor een morfologisch-functioneel criterium

---

(dichte bebouwing en een concentratie van niet-agrarische functies) om stad of handelsdorp te onderscheiden van andere nederzettingen.

De steden en handelsdorpen lagen niet regelmatig verspreid over het Land van Vollenhove. Ze lagen aan de randen van het gebied: op een strategische plaats aan zee (Kuinre, Blokzijl en Vollenhove), op een knooppunt van waterwegen (Zwartsluis), op een hoger gelegen stuwwal (Oldemarkt) of bij een nauwe doorgang tussen twee stuwwallen (Steenwijk). Belangrijk was de aanwezigheid van een goede infrastructuur, wat tot 1850 vrijwel gelijk stond aan goed bevaarbare waterwegen.

Een gemeenschappelijk kenmerk van de steden en handelsdorpen was de concentratie van bebouwing op een relatief geringe oppervlakte. De verzorgende functie strekte zich in deze plaatsen uit over een groter gebied dan de nederzetting zelf. De mate waarin deze verzorgende functie werd uitgeoefend verschilde per kern. Zo had Steenwijk een groot verzorgingsgebied, dat ruwweg samenviel met het gebied dat nu de gemeente Steenwijk vormt. De marktfunctie strekte zich echter over een veel groter gebied uit. Een voorbeeld van een kern met een klein verzorgingsgebied was Blokzijl. De gemeente Blokzijl was van 1864 tot 1913 de kleinste gemeente van Nederland. De andere kernen zaten, wat betreft de omvang van hun verzorgingsgebied, tussen Steenwijk en Blokzijl in.

Ook morfologisch waren er belangrijke verschillen tussen de

---

zes onderscheiden kernen. Deze hingen voor een belangrijk deel samen met hun ontstaansgeschiedenis. Zo was de structuur van Vollenhove voor een groot deel terug te voeren op de voormalige functie als bisschoppelijk steunpunt en die van Zwartsluis op de militaire functie als forteresse. In Blokzijl weerspiegelde de morfologische structuur het belang van de scheepvaart in de ontstaansgeschiedenis.

Nu volgt een beschrijving van de morfologische structuur van de steden en handelsdorpen in het Land van Vollenhove omstreeks het midden van de negentiende eeuw.

Steenwijk was typologisch een omveste marktstad met een regelmatige, min of meer radioconcentrische structuur. Onder een radioconcentrische structuur wordt verstaan een geconcentreerde nederzetting, waarvan de straten vanaf de rand van de nederzetting in het centrum samenkomen. Het centrale structurelement van Steenwijk was de markt. Het regelmatige stratenpatroon laat zich verklaren door de verwoesting in 1523, waarna de stad opnieuw werd opgebouwd. Kort vóór 1850 waren de vier stadspoorten afgebroken en vervangen door hekwerken. De stadswallen waren in 1850 nog wel aanwezig. Tot de aanvaarding van de Vestingwet in 1874 mocht de omwalling rond de stad niet worden verwijderd.

Vollenhove was een kasteelstad met een regelmatige rastervormige structuur en een weinig dichte bebouwing. Het rastervormige

---

stratenpatroon bestond uit evenwijdige oost-west lopende hoofdstraten, die met elkaar verbonden waren door smalle stegen. Het planmatige karakter van de bebouwing was een gevolg van de geleide stadsvorming, die vanuit de bisschoppelijke burcht "Het Oldehuys" werd bepaald. De ruime aanleg is te verklaren door de vele vanouds binnen de stad gelegen adellijke huizen (havezaten). De stadspoorten waren kort voor 1850 afgebroken, de stadsgrachten waren nog aanwezig.

Blokzijl was een omveste havenstad met een vrij onregelmatige radioconcentrische structuur en een plaatselijk dichte bebouwing. Het centrale element in het stratenpatroon was de 16e eeuwse havenkolk. De stadsplattegrond bestond uit een zeshoekige, met bastions voorziene vesting (een forteresse). Op de westelijk wal na, waren alle wallen bij de overstroming van 1825 verdwenen. Rondom de Nederlands Hervormde kerk was de bebouwing zeer geconcentreerd. Langs de haven was de bouw ruimer.

Kuinre was een dicht bebouwd tweerijig havendorp tussen de Linde (hier ook wel Kuinderdiep genoemd) en Het Nieuwe Kanaal (aansluitend op de Tussenlinde). De bewoningsas was een dijk. De bebouwing aan de oostzijde was kort daarvoor tot stand gekomen; oorspronkelijk was Kuinre een eenrijig streekdorp.

Oldemarkt was een relatief dicht bebouwd tweerijig havenwegdorp met secundaire bewoning langs de weg naar de kerk. De bewoningsas lag in het verlengde van het Mallegat,

---

de verbinding met de rivier de Linde. Nabij de haven was de weg breder in verband met de handel (vooral in boter) die hier gedreven werd.

Zwartsluis bestond uit drie delen: de Schans, het Buitenkwartier langs de zeedijk en de Nieuwsluis. Uitgaande van het belangrijkste onderdeel van de nederzetting (de Schans) kon Zwartsluis getypeerd worden als een omvest, vrij onregelmatig geconcentreerd havendorp met secundaire uitbreidingen langs het Buitenkwartier, de Zomerdijk en de dijk bij de Nieuwsluis. In de zestiende eeuw werd Zwartsluis een versterkte, vijfhoekige vesting (een forteresse). De schans werd ver vóór 1850 geslecht, maar de stadsgrachten waren nog aanwezig.

4.1.2. Streekdorpen

De meeste nederzettingen in het lage veengebied van het Land van Vollenhove behoren tot de categorie van de streekdorpen. Deze worden gekenmerkt door een langgerekte lintbebouwing aan één of twee zijden van de occupatieas (=bewoningsas). De occupatieas is een weg, een dijk of een water.

Het ontstaan van het streekdorp hing samen met het aanwezige milieu, het tijdstip van de ontginningen en de invloed van het landsheerlijke gezag. Deze laatste factor was in het Land van Vollenhove zeer belangrijk. De woeste gronden behoorden in de middeleeuwen tot de bezittingen van de bisschop van Utrecht. Deze gaf de gronden uit aan kolonisten in ruil voor een bepaalde belasting (tins). De kolonisatie

---

vond op planmatige wijze plaats vanuit een vaste ontginningsas, meestal een weg. De kolonisten hadden bij deze ontginningswijze het recht van opstrek, d.w.z. zij mochten hun kavels naar achteren doortrekken, totdat de grens van een ander dorpsgebied bereikt werd. Zo ontstond er in sommige gevallen een onregelmatige zaagtandvormige grens van de verkavelingsgebieden, bijvoorbeeld op de grens van Giethoorn en Wanneperveen. Het voordeel van deze wijze van ontginning was dat iedere boer stukken land van verschillende kwaliteit kreeg. Dit verdelingsprincipe was bij uitstek geschikt in een gebied met een regelmatig, vrij vlak reliëf.

Waar wel duidelijke reliëfverschillen aanwezig waren lag de bebouwing meer in het midden van de kavels, op de gradiënt van hoog naar laag. De akkers en woeste gronden lagen vaak op de hogere delen, de weilanden op de lagere. Bij deze vorm van opstrek werd de eindgrens van de kavels bepaald door het fysische milieu. Voorbeelden zijn Eesveen, Kallenkote en De Leeuwte, wegstreekdorpen met es- en kampachtige kenmerken (gemeenschappelijke weide- en veldgronden).

In de oudste streekdorpen lag de bebouwing aan een weg. Dit type streekdorp met het bijbehorende landschapstype komt ook elders in Nederland voor: o.a. in Staphorst/Rouveen, Vriezenveen en in het Fries en het Hollands-Utrechts laagveengebied.

In en na de vijftiende eeuw kwam

---

een categorie streekdorpen op, waar de bewoning geen directe relatie had met de verkaveling. De bewoning concentreerde zich langs een dijk bij een sluis (bv. Ossenzijl), langs een belangrijke verbindingsweg (bv. Tuk en Thij) of bij een herberg en tol (bv. De Moespot, Blauwe Hand en Witte Paarden).

Omstreeks 1600 ontstonden als gevolg van de turfgraverij de waterstreekdorpen. Voor een deel betrof het oude agrarische streekdorpen met een opstreckende verkaveling, zoals Kalenberg en Giethoorn. De boerderijen stonden aanvankelijk langs wegen, maar na de opkomst van de verving werden de woningen verplaatst naar een plaats langs het water (Giethoorn) of verdween de weg ten gunste van een gracht (Kalenberg). Voor een ander deel waren het jonge nederzettingen, die ten tijde van de turfgraverij ontstonden langs verbrede of nieuw gegraven grachten. Voorbeelden hiervan zijn Wetering, Dwarsgracht en Schutsloot.

In 1850 lagen er negen waterstreekdorpen in het Land van Vollenhove. De meeste dorpen hadden een tweerijig bewoningspatroon langs een vaart of een gracht. Alleen Jonen en Muggenbeet waren eenrijige waterstreekdorpen. De woningen lagen op eilandjes, van elkaar gescheiden door sloten. Slechts een voetpad met vonders (uitneembare loopplanken) verbond de woningen met elkaar. Over de grachten lagen hoge bruggen. Hun aantal hing af van de breedte van de gracht. Vanwege de smalle dorpsgracht lagen er in Giethoorn

---

meer bruggen dan in de andere dorpen.

Meer aan de rand van het veengebied, op de grens met de hogere zandgronden en langs de Zuiderzeedijk, lagen de weg- en dijk(streek)dorpen. De onderlinge verschillen waren in deze categorie groter dan bij de waterstreekdorpen. Zo was Blankenham een onregelmatig, éénrijig streekdorp met boerderijen op terpen langs of op enige afstand van de dijk, terwijl Wanneperveen en Dinxterveen tweerijige, relatief dicht bebouwde streekdorpen waren. Het onderscheid tussen weg- en dijkdorpen was in veel gevallen overbodig, omdat de vervoersfunctie meestal samenviel met de beschermingsfunctie tegen het water. Dit was onder meer het geval bij de Veneweg in Wanneperveen/Dinxterveen en de Zuidwendedijk in Ossenzijl.

De meeste wegdorpen lagen op de flanken van de keileemheuvels. Ten oosten van Vollenhove lag St. Jans klooster, een tweerijig, relatief dicht bebouwd wegdorp op de grens van keileem en veen. Ten noordoosten van de stad Steenwijk. Hier lag onder andere het tweerijige wegdorp Tuk. In Sint Jans klooster was de relatie tussen het bewoningspatroon en de verkaveling nog aanwezig, zij het minder sterk dan bij de oudere wegdorpen Barsbeek en De Leeuwte. Tuk was een jongere nederzetting zonder relatie tussen bewoningspatroon en verkaveling.

Een aantal streekdorpen lag niet meer langs de oorspronkelijke ontginningsbasis. Toen de gronden in de omgeving van de woningen

---

door ontwatering en intensieve bewerking te drassig werden, verplaatste het dorp zich naar de hogere gronden binnen het dorpsgebied. Binnen het Land van Vollenhove hebben de dorpen IJsselham, Wanneperveen, Giethoorn en Scheerwolde zich in de loop der eeuwen verplaatst. Het dorp IJsselham lag oorspronkelijk aan de Oudeweg (nu Kalenbergergracht), verplaatste zich eerst naar de Hoge Weg en later (eind zeventiende eeuw) naar de IJsselhammerweg, "het Pat". In Scheerwolde was de wateroverlast zo groot dat veel inwoners vanaf de zestiende eeuw naar elders vertrokken. Het achtergebleven deel van de bevolking vestigde zich langs de Wetering.

4.1.3. Esdorpen

Het verspreidingsgebied van de in Twente en Salland veel voorkomende esnederzettingen beperkte zich in het Land van Vollenhove tot de hogere randgebieden. Kenmerkend voor esdorpen zijn de aaneengesloten stukken bouwland zonder perceelscheidingen. De nederzetting lag meestal tussen het individueel bewerkte bouwland (ook wel es of enk genoemd) en het gemeenschappelijk gebruikte weiland en veld in.

De vorm van de esnederzetting kan variëren van geconcentreerde bebouwing (kernesdorp) naar rijvormige bebouwing langs de es (kransesdorp en flankesdorp) tot verspreide hoeven (essenzwermen, hoevenzwermen en kamphoeven). De mate van concentratie van bebouwing is sterk afhankelijk van de verbrokkeling van het reliëf. Hoe verbrokkelder het reliëf, des te meer verspreid de bebouwing.

Ook de wijze van ontginning speelde hierbij een rol. Het hoevenlandschap is vaak het resultaat van een individuele ontginningswijze vanuit een ouder esdorp (bv. Steenwijk). De meer geconcentreerde esdorpen met grote bouwlandcomplexen zijn vaak ontstaan als gevolg van collectieve ontginningen.

Kern- en kransesdorpen kwamen in het Land van Vollenhove niet voor. Onna, het oudste nog bestaande esdorp in dit gebied, was een flankesdorp. De bebouwing lag rijvormig op de noordelijke flank van het escomplex. Ten zuiden van de es lagen de weilanden en in het zuidoosten de heidegronden. Deze werden in het begin van de negentiende eeuw verdeeld, waarna de Onnase marke werd opgeheven. Ook Zuidveen was gedeeltelijk een flankesdorp. Dit dorp bestond uit twee bewoningsrijen: één langs de Hoevendijk op de grens van keileem en veen (flankesdorp) en één langs de Langesloot (waterstreekdorp).

Ten noordoosten van de stad Steenwijk lagen de kamphoeven en hoevenzwermen. Het sterk verbrokkelde reliëf leidde hier tot de aanleg van kleine essen of kampen (afgeperkte stukken land). Deze kampen en essen waren meestal onregelmatige blokkavels. Soms beperkte de bebouwing zich tot één kamphoeve, (bv. Rondebles, dicht bij de Friese grens). In andere gevallen was uit één kamphoeve een gehucht voortgekomen en ontstonden hoevenzwerm(dorp)en (bv. Basse en Gelderingen). Op de keileembult van Steenwijkerwold/Paaslo lagen omstreeks 1850 veertien kamphoeven en hoevenzwermen. Ook de buurschappen in de gemeente

---

Zwartsluis (Baarlo, De Velde en Zwartewaterklooster) behoorden tot de hoevenzwermen.

4.1.4. Landgoederen

In het midden van de negentiende eeuw telde het Land van Vollenhove drie landgoederen: De Eese, De Oldenhof en De Bult. Een vierde landgoed, Zwollingerkamp, was in 1839 uiteengevallen. Deze landgoederen lagen op de hoge zandgronden aan de rand van het gebied, meestal op de grens van verschillende dorpsgebieden. Waarschijnlijk waren het restgebieden die door de oudste bewoners niet gebruikt werden. Op een landgoed bevond zich meestal een buitenplaats, "een herenhuis met bijgebouwen gelegen in een formele aanleg of park in landschappelijke stijl".

De zandgronden boden voldoende draagkracht voor de vaak grote bouwwerken en waren ook geschikt voor de aanleg van bossen en parken. In de drassige veengebieden was de bouw van "buitens" een te kostbare, zo niet onmogelijke zaak. Waar toch landhuizen te midden van het veen gebouwd werden, gebeurde dit op zandige opduikingen. Een voorbeeld hiervan is het landhuis "Havezathe" in Zandbelt.

De oudste landgoederen, De Eese, De Oldenhof en Zwollingerkamp, ontstonden als leengoed van de bisschop van Utrecht. De Bult was een jonger landgoed dat in de achttiende eeuw uit grootgrondbezit voorkwam. De Eese was vanaf de late middeleeuwen tot 1795 een heerlijkheid en een zelfstandig schoutambt. Het landgoed bestond in 1850 uit een

---

herenhuis of een kasteeltje met enkele boerderijen te midden van een bosrijke omgeving. Het landgoed De Oldenhof lag ten zuidoosten van de stad Vollenhove. Het bestond uit een rechthoekig achttiende eeuws huis, omgeven door bos. Aan Zwollingerkamp herinnerde de wegnederzetting Roekebosch in het dorpsgebied van Dinxterveen. Het landgoed De Bult strekte zich uit van de Steenwijker Aa tot het bosgebied rond de Woldberg. Het middelpunt was een achttiende eeuws landhuis aan de Bultweg.

4.1.5. Kolonienederzettingen

In het noorden van de gemeente Steenwijkerwold lag de vrije kolonie Willemsoord, in 1820 gesticht door de Maatschappij van Weldadigheid. Eigenlijk bestond de kolonie uit twee planmatig opgezette delen: Willemsoord en De Pol. De bebouwing van Willemsoord bestond uit twee dubbelrijige bewoningassen, die elkaar kruisten in het centrum van het dorp. Op het kruispunt van de wegen Paaslorengel, Kon. Wilhelminalaan en de Rijksweg Steenwijk-Wolvega stonden de grotere gebouwen (o.a. een school en een spinzaal). De Pol, ten zuidwesten van Willemsoord, was een tweerijig wegdorp, qua morfologie vergelijkbaar met een streekdorp.

Willemsoord was de enige kolonie in het Land van Vollenhove. Net over de grens van de provincie Drenthe werden door de Maatschappij van Weldadigheid nog twee kolonien gesticht: Frederiksoord en Wilhelminaord.

4.2. Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940

4.2.1. Steden en handelsdorpen

In 1849 telden de zes steden en handelsdorpen in totaal 11.346 inwoners. Bij de Volkstelling in 1947 hadden deze nederzettingen in totaal 16.096 inwoners. In de tussenliggende periode van bijna honderd jaar nam het aantal inwoners toe met 6.521. De ruimtelijke ontwikkeling was echter per kern zeer verschillend.

Steenwijk breidde zich vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw uit buiten de stadswallen. De eerste woningen buiten de wallen werden gebouwd langs de stadgracht bij de voormalige Gasthuispoort. Vooruitlopend op de Vestingwet van 1874 werd een begin gemaakt met het afgraven van de stadswal tussen de Wold- en de Gasthuispoort. Op deze plaats werd omstreeks 1870 de Kornputsingel aangelegd met statige, grote huizen. Rond de eeuwwisseling breidde de stad zich uit in de richting van het station, ten noorden van de stad. Langs de straat tussen station en stad, de huidige Jan Hendrik Tromp Meestersstraat, verschenen villa's en andere grote woningen. Langs de haven van het Steenwijkerdiep concentreerde zich de industrie, die voor een deel voortkwam uit de al rond 1850 aanwezige houtzaagmolens.

Vanaf de eeuwwisseling drukten de woningstichtingen een belangrijk stempel op de kwalitatieve en kwantitatieve toename van de woningvoorraad. Ten zuiden en oosten van de stad verscheen een aantal arbeidersbuurten, zoals "De

Beitel" en "'t Rooie Dorp" (nu Bloemenbuurt genoemd). Binnen de stadsgrachten werd het noordelijk deel aan het eind van de jaren twintig gesaneerd. De oude eenkamerwoningen werden, net als op andere plaatsen in de stad, afgebroken en vervangen door een ruimere bebouwing. Tegelijkertijd werd de infrastructuur verbeterd. In de jaren twintig en dertig werden langs de uitvalswegen Tukseweg (in 1850 nog nauwelijks bebouwd) en Meppelerweg woningen voor de meer welgestelde bevolking gebouwd.

Anno 1940 was het verleden als vestingstad in Steenwijk nog duidelijk zichtbaar. De stadgracht vormde ruimtelijk en visueel een scheiding tussen de oude stad en de nieuwe stadsuitbreidingen. De stadswallen waren op verschillende punten afgegraven in verband met uitbreiding van de bebouwing en aanleg van nieuwe wegen; alleen in het zuidoosten bleef de stadswal staan. In het centrum waren veel gesloten huizen verbouwd tot winkelpanden. Tussen de Paardemarkt en de Oosterpoort was er als gevolg van de sanering veel veranderd. Dit stadsdeel onderscheidde zich door een ruime aanleg met een weinig dichte bebouwing en een goede infrastructuur. Een opvallend element in de stadsplattegrond was het in 1898/1899 aangelegde park "Rams Woerthe" achter de gelijknamige villa ten oosten van de oude stad.

Steenwijk is de enige plaats in het Land van Vollenhove, waar één of meer voorbeelden van de tussen 1850 en 1940 in Nederland gangbare

---

bouwstijlen aanwezig zijn. Vooral "art nouveau", ook wel "Jugendstil" genoemd, zijn in Steenwijk ruim aanwezig. Het bekendste voorbeeld van art nouveau is de de villa Rams Woerthe, sinds 1919 gemeentehuis. Andere representanten van deze bouwstijlen worden aangetroffen langs de Meppelerweg en de Tromp Meestersstraat (onder andere villa "Frisia").

Het aantal inwoners van Steenwijk steeg tussen 1849 en 1947 van 3.682 tot 8.136. Steenwijk was daarmee verreweg de snelst gegroeide plaats in het Land van Vollenhove. Het inwonertal was in bijna honderd jaar meer dan verdubbeld. Deze bevolkingsvermeerdering (4.454 personen) was bijna gelijk aan die van alle steden en handelsdorpen in het Land van Vollenhove samen (4.750 personen)

Vollenhove behield tussen 1850 en 1940 het rastervormige stratenpatroon met een weinig dichte bebouwing. De stadsgrachten werden in die periode gedempt, de laatste in 1921. Langs de oude zeedijk tussen stad en haven was op de achtererven van de Visserstraat een waterfront van vissershuisen ontstaan. Ten noorden van de Grote Kerk werd omstreeks 1890 een buitenhaven aangelegd. Deze ruimtelijke ontwikkelingen illustreren het belang van de visserij. Het aantal inwoners steeg van 1.405 in 1849 tot 1.918 in 1947.

De structuur van **Blokzijl** bleef tussen 1850 en 1940 vrijwel ongewijzigd. De havenkolk bleef het centrale element van de

---

nederzetting. De Vollenhover sluis werd omstreeks 1910 vervangen en iets verplaatst in zuidwestelijke richting. Op enkele plaatsen werden nieuwe villa's gebouwd, onder andere aan de Zuiderstraat en de Domineeswal. Het aantal inwoners daalde aanzienlijk: van 1.547 in 1849 tot 1.231 in 1947.

Kuinre behield in de periode 1850-1940 de structuur van een tweerijig dijkdorp. De bebouwing aan de oostzijde van de dijk verdichtte zich. Een aantal belangrijke gebouwen, zoals de zuivelfabriek en de school, werd ten oosten van de Linde gebouwd. Het aantal inwoners nam af van 919 in 1849 tot 791 in 1947.

Oldemarkt was in 1940 een tweerijig dijkdorp langs de Hoofdstraat met enige secundaire bebouwing aan de Kruisstraat. De bebouwing langs de beide hoofdassen had zich verdicht en uitgebreid. Bij de haven in het verlengde van de Hoofdstraat stonden onder andere een zuivelfabriek en een korenmolen. Het aantal inwoners nam tussen 1849 en 1947 toe van 894 naar 1.080.

Zwartsluis breidde zich tussen 1850 en 1940 uit ten noordoosten van de Schans en langs de Zomerdijk. De Zomerdijk kende een afwisseling van fabrieken, scheepswerven en woningen (deels dienstwoningen). Belangrijke infrastructurele veranderingen waren de aanleg van de Havendijk (1868) en de Grote Kolksluis (1877/1878). Zwartsluis had in 1849 2.899 inwoners. In 1947 bedroeg het aantal inwoners 2.940.

4.2.2. Overige nederzettingen

De meeste plattelandsnederzettingen in het Land van Vollenhove kenden tussen 1850 en 1947 nauwelijks tot geen groei. Het inwonertal van alle streekdorpen, esdorpen, landgoederen en kolonienederzettingen samen steeg in deze periode van 12.231 tot 13.977. De bevolkingsvermeerdering bedroeg derhalve in bijna honderd jaar tijd 1.746 personen. **Kaart 16** geeft een beeld van het Land van Vollenhove omstreeks 1890.

In veel wegstreekdorpen vond tussen 1850 en 1940 enige verdichting van de bebouwing plaats, maar vrijwel nergens maakte de langgerekte vorm plaats voor een meer geconcentreerde morfologische structuur. Een uitzondering vormt Ossenzijl dat in de negentiende eeuw tussen de Sasdijk en de Zuidwendedijk een kleine kern kreeg. Andere streekdorpen die zich tussen 1850 en 1940 uitbreidden waren St. Jansklooster en, in het verlengde daarvan, Heetveld. St. Jansklooster breidde zich uit in westelijke richting, langs de huidige Molenstraat. Oude gebouwen komt men hier niet tegen, omdat het dorp in de negentiende eeuw geteisterd werd door grote branden. Heetveld is een relatief jonge nederzetting, die in de achttiende eeuw ontstond op de voormalige Barsbeker heidevelden. Een vierde wegstreekdorp dat tussen 1850 en 1940 aanzienlijk groeide was Eesveen, waar de bebouwing langs de Eesveenseweg zich verdichtte.

Van de waterstreekdorpen groeide Giethoorn het snelst. De bevolking

---

nam hier tussen 1849 en 1947 toe van 1.468 tot 1.994. De grootste uitbreidingen van de bebouwing vonden plaats in Zuid- en Noordeinde; Middenbuurt, het gedeelte daar tussenin, bleef vrijwel onbebouwd. In Zuideinde werden nieuwe woningen in veel gevallen achter de bestaande geplaatst. In Noordeinde kreeg de bebouwing, mede als gevolg van het bochtige verloop van de Dorpsgracht, een enigszins onregelmatig karakter. De dorpsuitbreidingen werden vooral na de eeuwwisseling gerealiseerd, toen Giethoorn een toeristische trekpleister werd. Vanaf die tijd werden er ook woningen gebouwd langs de huidige Beulakerweg, in de buurt van de Nederlands Hervormde kerk.

De bebouwing van de esnederzettingen breidde zich nauwelijks uit. De eeuwenlange stabiliteit van deze dorpsgemeenschappen werd tussen 1850 en 1940 niet doorbroken. Gelderingen vormt hierop een uitzondering. Vooral door de aanwezigheid van de "Voorzienigheid", een instelling die in 1893 door pastoor Muiteleman werd opgericht, breidde dit hoevenzwermdorp zich uit. Deze instelling bouwde onder andere woningen, tehuizen voor bejaarden en kinderen en scholen. Langzamerhand groeiden Gelderingen en Kerkbuurt, in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan rond de kerk van Thij, aan elkaar. Later, in 1973, werd de naam van deze nederzettingen gewijzigd in Steenwijkerwold.

Het landgoed De Bult werd in 1908 verkocht en viel in een groot

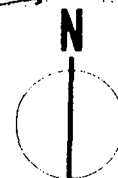

Kaart 16

LAND VAN VOLLENHOVE OMSTREEKS 1890

0 2 4 6 8km

- Stad, groot dorp
- Kerkdorp (bij de gemeenten is de bevolking vermeld)
- Buurschap, gehucht
- Buitenplaats, afzonderlijk gebouw
- Spoorlijn met station
- Straat- en macadamwegen
- Dijken, binnenwegen
- Rivieren, beken
- Kanalen, vaarten
- Rivierovergangen: B) Vaste brug, S) Schipbrug, P) Voetveer, V) Voetveer

Bron: Overijssel, de provincie in kaart en aanzicht, p. 11.

---

aantal percelen uiteen. Langs de Bultweg verrezen vanaf de jaren twintig recreatiewoningen, bungalows en campings. Het landgoed De Eese veranderde tussen 1850 en 1940 een aantal malen van eigenaar. Soms drukten de eigenaren hun stempel op het landgoed door nieuwe gebouwen te plaatsen. Voorbeelden daarvan zijn het jachthuis "St. Hubert", compleet met hondehokken en paardestallen (gebouwd in 1881) en een in Scandinavische stijl gebouwd houten landhuis (gebouwd in 1917). De boerderijen op het landgoed kregen geelzwart beschilderde luiken, kleuren die in het wapen van De Eese zijn terug te vinden. De Eese en een deel van De Bult vormen thans een aaneengesloten boscomplex, waarvan de familie Van Karnebeek eigenaar is.

De kolonienederzetting Willemsoord ontwikkelde zich tussen 1850 en 1940 tot een zelfstandige dorpsgemeenschap. In 1859 kwam de exploitatie van de Maatschappij van Weldadigheid onder toezicht van de Nederlandse Staat. Om de leefbaarheid te bevorderen werd een drietal grote boerderijen gebouwd: hoeve Generaal van den Bosch, hoeve Amsterdam en hoeve Utrecht. Het effect bleef beperkt, want het aantal inwoners liep terug. Vooral de Joden vertrokken naar elders. In het begin van de twintigste eeuw werden de bezittingen van de Maatschappij langzamerhand van de hand gedaan. Omstreeks 1925 waren de meeste gebouwen in particuliere handen. Nadien werden veel koloniehuisjes vergroot en aangepast aan nieuwe wooneisen.

5 Bevolking

5.1. Regionale ontwikkelingen

Overijssel behoorde in het midden van de negentiende eeuw tot de dun bevolkte provincies van Nederland. Gemiddeld woonden er in Nederland ruim 80 inwoners per km², in Overijssel 53. Honderd jaar later was de verdeling van de bevolking over Nederland en Overijssel vrijwel ongewijzigd. Overijssel bleef betrekkelijk dun bevolkt met 205 inwoners per km² tegen ruim 309 in Nederland.

De groei van de bevolking in Overijssel was in de periode 1850-1940 niet gelijk verdeeld over de verschillende delen van de provincie. Twente, Salland en het Land van Vollenhove hadden elk hun eigen bevolkingsontwikkeling. In 1849 woonde het grootste deel in Salland: 114.246 inwoners (53,1%). Daarna volgde Twente met 77.289 inwoners (35,9%). De resterende 23.577 inwoners (11,0%) woonden in het Land van Vollenhove. Hiermee was het aandeel van Vollenhove in de bevolking al aanzienlijk gedaald in vergelijking met de bloeiperiode in het begin van de achttiende eeuw, toen het ongeveer 14% was.

In 1930 was het Twentse aandeel in de bevolking van Overijssel tot meer dan de helft (50,4%) gestegen. In tachtig jaar tijd was het aantal inwoners in Twente toegenomen van 77.289 tot 262.686. In Salland was de bevolking in dezelfde periode ongeveer verdubbeld: van 114.246 tot 228.049 inwoners. Het Land van Vollenhove bleef duidelijk achter. Het aantal inwoners nam weliswaar toe van 23.577 tot 30.073, maar het aandeel in de bevolking van Overijssel liep terug tot 5,8%.

Waar Twente zich ontwikkelde tot een echt industriegewest en Salland als geheel, ondanks grote groeiverschillen tussen bv. de grote steden, de "zand"gemeenten en de veenkoloniën, continu groeide, waren er in het Land van Vollenhove nauwelijks groei-impuls.

De economie van het Land van Vollenhove dreef op de turfgraverij en de handel, vaak in combinatie met elkaar. Deze twee bestaansbronnen hadden het gebied in de zeventiende en achttiende eeuw omhooggestuwd. Omstreeks 1850 was het hoogtepunt reeds voorbij. De turfgraverij was een aflopende zaak. Veel veenarbeiders vertrokken naar nieuwe veenkoloniën in Friesland en Drenthe om daar hun beroep voort te zetten. Ook de handel had hieronder te lijden. Veel handelaren verdwenen uit dit gebied en vestigden zich in meer "dynamische" regio's als Twente en West-Nederland.

Na 1930 nam het aandeel van het Land van Vollenhove in de bevolking van Overijssel verder af. In 1988 was dit aandeel 4,5%. Tussen 1930 en 1988 steeg de bevolking van 30.073 tot 42.658, een bevolkingsvermeerdering van 12.585 inwoners. De verschillen in groeitempo waren na 1945 aanmerkelijk geringer dan in de periode 1850-1940. Door de toegenomen welvaart, de suburbanisatie en de opkomst van de recreatie verspreidde de bevolkingsgroei zich over een groter gebied uit dan voorheen. Daarnaast zorgde de crisis in de Twentse textielindustrie voor een lager groeitempo aldaar.

5.2. Gemeentelijke ontwikkelingen

Het Land van Vollenhove bestond tussen 1850 en 1940 uit elf gemeenten: Ambt Vollenhove, Blankenham, Blokzijl, Giethoorn, Kuinre, Oldemarkt, Stad Vollenhove, Steenwijk, Steenwijkerwold, Wanneperveen en Zwartsluis. De bevolkingsontwikkeling per gemeente is aangegeven in tabel 2.

Op grond van de bevolkingsontwikkeling tussen 1850 en 1940 kunnen de gemeenten in vier categorieën worden ingedeeld:

1. gemeenten met een min of meer constante bevolkingsgroei (soms met een kleine inzinking rond de eeuwwisseling).
2. gemeenten waarvan de bevolking aanvankelijk toenam en later afnam.
3. gemeenten waarvan de bevolking eerst afnam en later toenam.
4. gemeenten die aan het begin van de periode aanzienlijk meer inwoners hadden dan aan het eind.

De eerste categorie is de grootste. Zij bestaat uit de gemeenten Ambt Vollenhove, Giethoorn, Oldemarkt, Steenwijk en Steenwijkerwold. Steenwijk kende de grootste bevolkingstoename. Steenwijk was de enige gemeente in de regio met een vrij constante economische ontwikkeling, gebaseerd op industrie en markthandel. De overige gemeenten in deze categorie waren plattelandsgemeenten, die voor een belangrijk deel teerden op de inkomsten uit de turfgraverij. Toen deze bedrijfstak rond de

---

Tabel 2

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING IN HET LAND VAN VOLLENHOVE VANAF 1850¹⁾

Gemeente	1850 ²⁾	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Ambt-Vollenhove	1.787	1.948	2.083	2.190	2.309	2.212	2.430	2.451	2.471	2.790
	100	109	117	123	129	124	136	137	138	156
Blankenham	313	362	455	510	527	548	581	541	527	569
	100	116	145	163	168	175	186	173	168	182
Blokzijl	1.825	1.689	1.658	1.643	1.560	1.448	1.444	1.358	961	1.049
	100	93	91	90	85	79	79	74	53	57
Giethoorn	1.677	1.658	1.734	1.895	1.990	2.023	2.082	2.196	2.119	2.396
	100	99	103	113	119	121	124	131	126	143
Kuinre	952	959	996	928	871	816	748	692	668	657
	100	11	105	97	91	86	79	73	70	69
Oldemarkt	2.376	2.607	2.720	2.792	2.878	2.580	2.603	2.697	2.762	2.853
	100	110	114	118	121	109	110	114	116	120
Stad Vollenhove	1.388	1.592	1.543	1.622	1.724	1.722	1.675	1.707	1.485	1.524
	100	115	111	117	124	124	121	123	107	110
Steenwijk	3.708	4.152	4.414	4.928	5.352	5.640	6.134	6.808	7.261	7.881
	100	112	119	133	144	152	165	184	196	213
Steenwijkerwold	5.153	5.581	5.663	5.899	6.129	5.861	5.960	6.256	6.723	7.053
	100	108	110	114	119	114	116	121	130	137
Wanneperveen	1.517	1.431	1.308	1.463	1.500	1.383	1.412	1.514	1.570	1.636
	100	94	86	96	99	91	93	100	103	108
Zwartsluis	3.771	3.898	4.344	4.352	3.971	3.702	3.691	3.498	3.571	3.472
	100	103	115	115	105	98	98	93	95	92
Land van Vollenhove	24.467	25.877	26.918	28.222	28.811	27.935	28.760	29.718	30.118	31.880
	100	106	110	115	118	114	118	121	123	130

1) Cijfers per 31 december

2) Index: 1850 = 100

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, vakgroep Sociale Geografie, 1988.

---

eeuwwisseling snel achteruitging, trad er een tijdelijke afname van de bevolking op, te meer omdat er nauwelijks vervangende werkgelegenheid was. Ook de gevolgen van de landbouwcrisis zijn van invloed geweest op de tijdelijke afname van de bevolking, die zich kort voor of na de eeuwwisseling voordeed. Naderhand nam de bevolking weer toe.

De categorie gemeenten waarvan de bevolking aanvankelijk toenam en later afnam omvat Blankenham, Stad Vollenhove en Zwartsluis. Opmerkelijk is dat deze drie kleine gemeenten alle aan het water gelegen zijn. Toch zijn de oorzaken voor de ommekeer in de bevolkingsontwikkeling verschillend. In het stadje Vollenhove zette de daling pas in de jaren twintig in, toen duidelijk werd dat de belangrijkste bestaansbron, de visserij, als gevolg van de Zuiderzeewerken zou opdrogen. Veel bewoners van Vollenhove vestigden zich in deze periode in Twente. In de gemeente Zwartsluis was er tot circa 1880 volop handelsactiviteit, gebaseerd op de gunstige ligging aan het Meppelerdiep en het Zwarte Water. Daarna kreeg ook Zwartsluis te maken met de aflopende verveningen in het achterland. Vooral tussen 1880 en 1900 was de bevolkingsteruggang aanzienlijk. In de gemeente Blankenham steeg de bevolking aanvankelijk zeer snel. Later nam het groeitempo af en vanaf 1910 is het aantal inwoners licht gedaald. Een duidelijke oorzaak is hier niet aan te geven.

De gemeente Wanneperveen vormt een

---

aparte categorie. Hier had de bevolkingsontwikkeling een onregelmatig verloop. De aanvankelijke daling was een gevolg van de grote afhankelijkheid van de veenderij, die hier al vanaf het einde van de achttiende eeuw in omvang afnam. Na 1870 nam de bevolking toe, met uitzondering van een periode kort voor de eeuwwisseling, toen de gevolgen van de landbouwcrisis zich deden voelen.

In het Land van Vollenhove waren twee gemeenten, waarvan het aantal inwoners tussen 1850 en 1940 aanzienlijk terugliep: Blokzijl en Kuinre. Het betrof in beide gevallen kleine handelsnederzettingen met een rijk handelsverleden. Kuinre kende in het begin van de negentiende eeuw nog een behoorlijke doorvoerhandel in boter en turf, maar had in de tweede helft van die eeuw te lijden onder de verzanding van de haven, waardoor de handel snel terugliep. Blokzijl had door dezelfde problemen al in de zeventiende eeuw zijn belangrijke handelspositie verspeeld aan Zwartsluis. De bevolking liep tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw geleidelijk terug. Toen zorgde het vertrek van de houtzagerij Loos voor een ware uittocht. Tussen 1920 en 1930 daalde het aantal inwoners van 1.358 tot 961. In het daarop volgende decennium steeg de bevolking licht.

6 Middelen van bestaan

Uit de Volkstelling van 1795 bleek dat de bevolking in het kwartier van Vollenhove over het algemeen een welvarend bestaan leidde. De bewoners hadden gemiddeld de beschikking over meer geld dan in de andere Overijsselse kwartieren. Opmerkelijk waren de grote beroepsdifferentiatie en het geringe percentage landbouwers (minder dan 40%). De welvaart was voor een groot deel te danken aan het vermogen van de turfgraverij en de daarmee samenhangende activiteiten om het overschot aan landbouwers op te nemen.

In de negentiende eeuw ging het in economisch opzicht bergafwaarts met het Land van Vollenhove. Op veel plaatsen in dit gebied liep de turfwinning terug, zonder dat er andere bedrijfstakken tot bloei kwamen. De ontwikkelingen van de belangrijkste bestaansmiddelen in het Land van Vollenhove worden in het vervolg per sector behandeld. Hierbij wordt de volgende indeling gehanteerd:

- 6.1. Landbouw (veeteelt, akkerbouw en tuinbouw)
- 6.2. Turfwinning
- 6.3. Visserij (inclusief eendenvangst)
- 6.4. Rietteelt
- 6.5. Ambacht en industrie
- 6.6. Handel
- 6.7. Recreatie

6.1. Landbouw

In 1795 waren 862 van de 2.187 gezinnen in het Land van Vollenhove aangewezen op de landbouw. Het percentage landbouwers op de totale bevolking bedroeg 39,4%. De meeste boeren hadden een veestapel van meer dan tien runderen. De grootste veebezitters kwamen in dit deel

---

---

van Overijssel voor; er waren zelfs acht boeren met meer dan 40 runderen.

De akkerbouw was in 1795 van ondergeschikte betekenis. Door de goede handelsbetrekkingen was het zelfvoorzienende karakter van de landbouw verdwenen. De handelsprodukten (turf) konden immers worden geruild voor akkerbouwprodukten (voedsel). Alleen op de overgangsgebieden tussen de hogere en daardoor drogere gronden en de lagere, nattere gronden werd nog het gemengde bedrijf uitgeoefend. Op de hoge zandgronden teelde men rogge, boekweit, gerst en later ook aardappelen. De lagere gronden dienden als hooi- en weilanden. De derde categorie van gebruiksgronden werd gevormd door de woeste gronden (vaak heide) en bossen.

Op kaart 17 zijn de verschillende gebruiksgronden anno 1850 duidelijk te herkennen. Rondom de voor landbouw vrijwel ongeschikte kraggengronden lagen uitgestrekte wei- en hooilanden. Op de hogere delen met een voor de waterhuishouding belangrijke keileemondergrond werd akkerbouw bedreven, bv. bij Paaslo, ten westen van Sint Jansklooster en bij Steenwijk en Onna. De heidevelden lagen in de dorpsgebieden van Onna en Steenwijkerwold, niet toevallig de twee enige marke-organisaties die pas in de negentiende eeuw werden ontbonden.

Na 1850 veranderde er aanvankelijk weinig in de landbouw. Deels uitgeveende gronden werden weer gebruikt als hooi- en (soms)

---

weilanden, maar door hun lage gebruikswaarde was slechts extensieve benutting mogelijk. De weideboeren in het noordoosten (Blankenham, Oldemarkt en Kuinre) maakten goede tijden door. Boter en hooi waren hier winstgevendende handelsprodukten. In het noordoosten werden na de verdeling van de woeste gronden stukken heideveld in cultuur gebracht, waardoor het bouwlandareaal licht toenam.

Tabel 3 geeft een overzicht van het grondgebruik per gemeente in het Land van Vollenhove omstreeks 1885. Hieruit blijkt dat Kuinre en Blankenham zuivere veeteeltgemeenten waren. Gemeenten met een aanzienlijk areaal bouwland waren Steenwijkerwold, Ambt Vollenhove en Steenwijk.

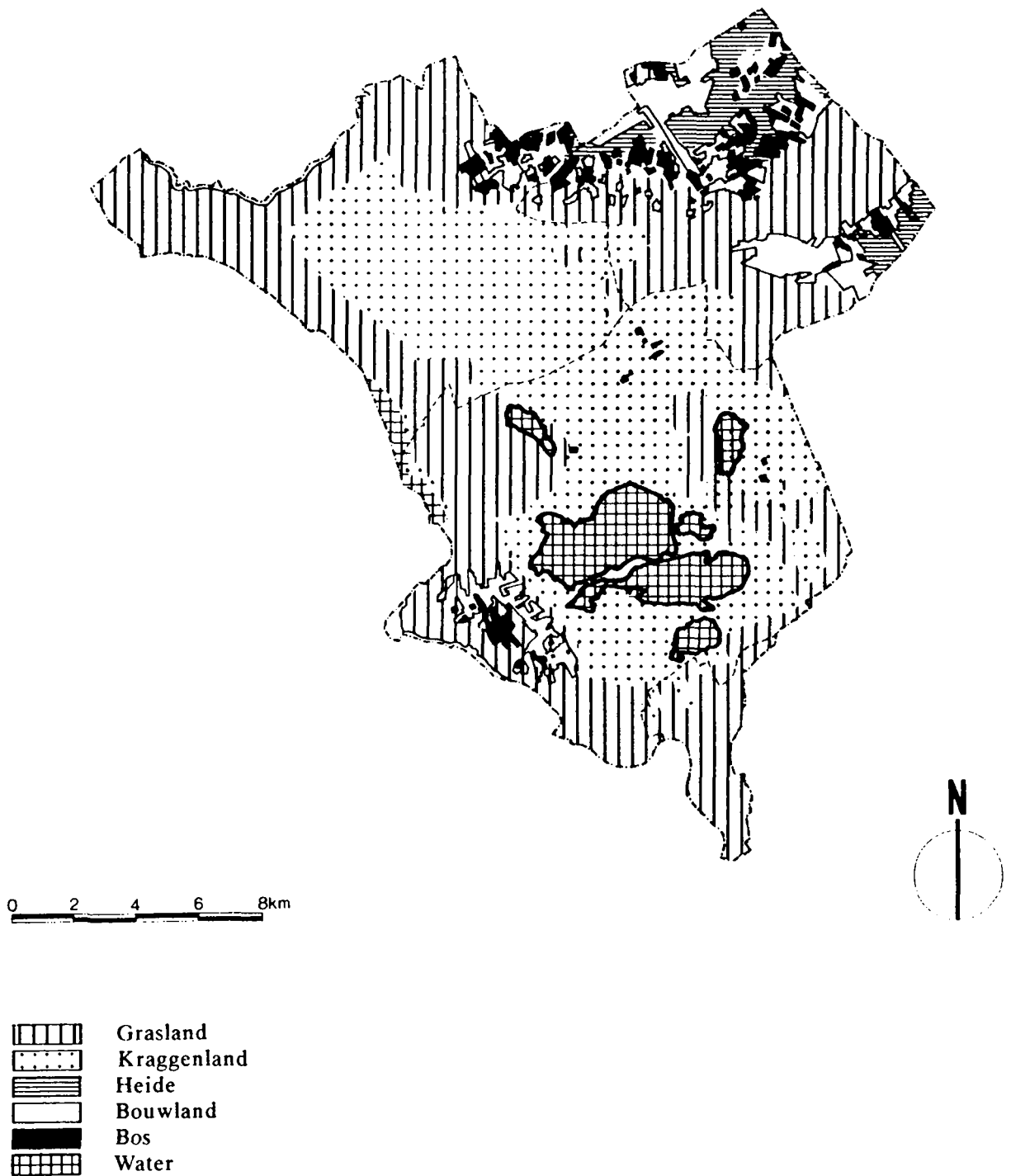
Omstreeks 1890 voltrokken zich enkele belangrijke ontwikkelingen. Zo had de akkerbouw kort voor de eeuwwisseling zwaar te lijden onder de gevolgen van de "landbouwcrisis" (ca. 1875-1895). Onder invloed van de buitenlandse concurrentie, met name van goedkoper producerende landen als de Verenigde Staten en Rusland, kelderden de binnenlandse graanprijzen. Tegelijkertijd werd op grote schaal kunstmest ingevoerd, wat een extra aanslag op de portemonnaie van de boer betekende. In het Land van Vollenhove werd de situatie nog verslechterd door de gebrekkige afwatering.

In een poging de levensstandaard van de landbouwers te verbeteren werd in 1901 in Steenwijkerwold de Coöperatieve Landbouwbank opgericht. Deze bezat in de

---

Kaart 17

GRONDGEBRUIK IN 1850

Bron: Huisman, E.A., 1962.

Tabel 3**GRONDGEBRUIK PER GEMEENTE IN LAND VAN VOLLENHOVE ROND 1885¹⁾.**

Gemeente	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Blankenham		1.500	1			16				176	14	1.708
Giethoorn	52	2.330	4	35		437			1	745	43	3.648
Kuinre		760	1			9	2			25	5	802
Oldemarkt	178	2.559	6	123	4	576	1	41	47	1.105	41	4.681
Steenwijk	276	496	7	8					26	8	23	843
Steenwijkerwold	1.197	6.477	17	451	97	75		1.007	102	217	104	9.745
Stad Vollenhove	2	3	2						2	1	9	18
Ambt Vollenhove	450	3.438	38	89		148	17		6	2.131	40	6.358
Wanneperveen	131	1.813	2	17		649			6	1.769	35	4.423
Zwartsluis	25	840	8	9		13			1	262	26	1.184
Totaal	2.311	20.216	86	732	101	1.923	20	1.051	191	6.439	340	33.410

1) Oppervlakten in hectaren

Verklaring van de cijfers 1 t/m 12:

- 1) Bouwland
- 2) Wei- en hooiland
- 3) Tuin, moestuin, boomgaard, bloemisterij en boomkwekerij
- 4) Hakhout en bos
- 5) Dennenbos
- 6) Rietland, kwelders, gorzen, schollen, aanwassen en slikken
- 7) Dijken en bermen
- 8) Heide, veengrond, duinen en zand
- 9) Veld- en spoorwegen
- 10) Vergraven grond, moeras, strand en water
- 11) Erven van gebouwen en lustplaatsen
- 12) Totaal areaal belastbare grond

Bron: Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, 1890.

---

omgeving onder andere pakhuizen, een veevoederfabriek, een constructiebedrijf en een boerenleenbank. Ook in andere plaatsen verschenen soortgelijke coöperatieve instellingen. Zij konden echter niet verhinderen dat de omvang van de akkerbouw afnam ten gunste van de veeteelt.

De uitbreiding van de veeteelt kreeg kort voor de eeuwwisseling een extra stimulans door de opkomst van de fabrieksmatige zuivelverwerking. Voor 1880 vond vrijwel de gehele zuivelproductie op de boerderij zelf plaats, waardoor de kwaliteit van de zuivelbereiding sterk achterbleef bij het buitenland. In een poging de zuivelbereiding uit het slop te halen werd in de laatste decennia van de negentiende eeuw de melkverwerking verplaatst van de boerderij naar de fabriek. In korte tijd werden in vrijwel alle gemeenten zuivelfabriekjes opgericht. De eerste fabriekjes waren over het algemeen particulier eigendom, maar kort na de eeuwwisseling kregen de zuivelfabrieken op coöperatieve grondslag de overhand. Naast fabrieksgebouwen verschenen er op diverse plaatsen boterpakhuizen.

De opkomst van de zuivelfabrieken betekende het einde van de botermarkten. Tot die tijd werd de eigengemaakte boter door de boeren op de botermarkt verhandeld. Bekende botermarkten waren Oldemarkt, Kuinre en Blokzijl, aan de rand van het Friese weidegebied.

Een andere oplossing voor de problemen in de akkerbouw aan het eind van de negentiende eeuw was

---

de overschakeling op een vorm van intensieve grondbewerking, de tuinbouw. Deze bedrijfstak bleef van een bescheiden omvang. De grootste concentraties van tuinbouwgronden lagen op de hogere gronden van Ambt Vollenhove en de Steenwijker Kamp.

Na de instelling van boezembemaling in 1920 behoorde ook in de voorheen te natte kraggegebieden veeteelt tot de mogelijkheden. Rondom Kalenberg werden in de jaren dertig veel drassige, vrijwel ongebruikte gronden omgezet in hooi- en weilanden. In de omgeving van Giethoorn gebeurde dit al langer. Hier gebruikte men de methode van "land aanmaken": stukken kragge werden losgesneden en met punters naar een trekgat gesleept, waar ze vermengd werden met veen en zand uit de sloten. Het op deze wijze aangemaakte land was weer geschikt om er vee te laten weiden.

Vanaf 1928 werd een groot deel van de kraggronden van het Land van Vollenhove op de schop genomen. Er werden nieuwe polders aangelegd waarin de akkerbouw een belangrijke plaats moest krijgen. De aldus ontstane poldersecties werden domeinpolders genoemd, omdat de staat eigenaar van de gronden bleef en deze verpachtte aan de landbouwers.

In de domeinpolders verscheen een speciaal type boerderij: de ontginningsboerderij. Deze verschilt in omvang en vorm van de andere boerderijtypen in de omgeving. De boerderijen staan op vrij grote afstand van elkaar, onder een hoek van minder dan 90 graden op de ontsluitingsweg. De

---

ontginningsboerderijen kregen namen die ontleend zijn aan figuren uit de Tachtigjarige Oorlog (bv. Aremberg). De oudere boerderijen in de omgeving zijn voor een deel uitgebouwde kolonistenhuizen. Het betreft hier voormalige plaggenhutten en keetjes van veenarbeiders of huisjes van praamschippers, die bij het vestigen van een boerenbedrijf uitgebreid werden met een stal of een schuur. Zo ontstonden tweedelige huizen, waarvan de dromedarisvormen in Wanneperveen en Giethoorn voorbeelden zijn. Dit type boerderij wordt ook wel kameelrug genoemd.

De ontginningswerkzaamheden in het Land van Vollenhove vormden in wezen één van de eerste ruilverkavelingen in Overijssel. Na de Tweede Wereldoorlog werden ook in landbouwgebieden die buiten de ontginning vielen op grote schaal ruilverkavelingen uitgevoerd. Momenteel zijn alle landbouwgronden die buiten de natuurreservaten "De Wieden" en "De Weerribben" liggen herverkaveld en/of heringericht. De ruilverkaveling in Giethoorn en Wanneperveen is nog in uitvoering.

Ook na de ontginningen en ruilverkavelingen bleef de rundveehouderij de belangrijkste produktietak, met in 1982 86% van de totale produktie-omvang van de landbouw. Akkerbouw wordt alleen beoefend op de oude akkerbouwgronden (kampen), zij het in steeds mindere mate, en hier en daar in de ontginningspolders. In 1987 was 14.722 ha van de cultuurgrond in het Land van Vollenhove in gebruik als grasland

---

en 2.751 ha als bouwland.

6.2. Turfwinning

De turfwinning ontstond in de late middeleeuwen, toen de landbouwers, tussen de normale werkzaamheden door, ontdekten dat veen geschikt was als brandstof. Aanvankelijk werd de vervening verricht als nevenarbeid, maar met het voortschrijden der verveningstechnieken werd de turfgraverij een specialistisch beroep.

De zeventiende en achttiende eeuw waren de gouden eeuwen van de turfgraverij. Aanvankelijk lag het centrum van de turfwinning in het zuiden, in de omgeving van Wanneperveen. In de tweede helft van de achttiende eeuw verplaatsten de activiteiten zich in noordelijke richting. In 1795 waren in totaal 468 gezinshoofden werkzaam in de turfgraverij. De belangrijkste produktiegebieden lagen in de schoutambten (de latere gemeenten) Oldemarkt en Wanneperveen. Het aantal turfgravers was het grootst in Giethoorn, maar zij waren voor een deel werkzaam buiten hun eigen dorpsgebied. Uit de Volkstelling bleek dat 29,5% van de bevolking in het kwartier van Vollenhove betrokken was bij de turfgraverij. Hierbij is het gedeelte van Zwartsluis ten zuiden van het Meppelerdiep niet inbegrepen; dit deel behoorde tot Salland.

In de eerste helft van de negentiende eeuw nam het aantal turfgravers in de oude turfproduktiegebieden af. Nieuwe produktiegebieden kwamen op, zoals de veengebieden langs de Wetering in het noorden en de Landen achter

---

het Singel in het zuiden. In 1853 waren er 1.518 personen werkzaam in de veenderijen van het Land van Vollenhove. Onder hen waren 47 buitenlanders in de gemeente Oldemarkt. De gemeente met de grootste turfproduktie was Steenwijkerwold met 341.000 ton turf "eerste soort en eerste klasse". De belangrijkste produktiegebieden lagen in het zuidwesten van deze gemeente: Scheerwolde, Wetering, Muggenbeet en Zuidveen. In 1853 bedroeg de totale turfproduktie in het Land van Vollenhove 765.000 ton.

Vanaf 1855 ontwikkelde zich langs de Hoogeweg, tussen Ossenzijl en Kalenberg, een echte turfgraverskolonie. De Hoogeweg werd het domein van de verveners (zowel bazen als arbeiders). De veenarbeiders woonden vaak in eenvoudige turfmakershutten of vervenershuisjes. Ook in plaatsen als Kalenberg, Wetering, Nederland en Wanneperveen was de veenderij het belangrijkste bestaansmiddel. In de gemeenteverslagen werd onderscheid gemaakt tussen "trekkers" en "turfmakers". De "trekkers" zorgden er voor dat er een langgerekte sloot werd gegraven en de veenbagger op de wal werd gedeponeed. Vervolgens werd de bagger door de "turfmakers" aangestampt en later tot turven verstoppen.

Tegen het einde van de negentiende eeuw liep de vervening sterk terug. De achteruitgang van de turfproduktie werd versterkt door de opkomst van steenkool als brandstof. Omdat het merendeel van de bevolking was aangewezen op de inkomsten van de turfwinning, ontstonden er spanningen tussen de

---

turfmakers en de veenbazen. Aanleiding waren de geringe verdiensten van de veenarbeiders. In 1888 en 1902 kwam het tot uitbarstingen en gingen de veenarbeiders in staking. 1902 was in dit opzicht een belangrijk jaar: in dat jaar werd de algemene turfmaat ingevoerd, waardoor aan de willekeur van veel veenbazen een einde kwam.

Na 1920 had de turfwinning nog maar weinig betekenis. In vrijwel alle gemeenten werd nog turf gewonnen, maar steeds meer in combinatie met andere werkzaamheden, zoals visserij in de petgaten, het snijden van riet langs de oevers en extensieve veeteelt op de ribben. In de Tweede Wereldoorlog was er nog een kleine opleving als gevolg van het gebrek aan brandstoffen. Daarna ging het snel bergafwaarts; in de jaren vijftig werden de laatste turfgraverijen beëindigd.

De herinnering aan het turfgraversverleden wordt levend gehouden in de natuureservaten "De Weerribben" van Staatsbosbeheer en "De Wieden" van Natuurmonumenten. In de bezoekerscentra bij Ossenzijl en St. Jansklooster staan talrijke attributen opgesteld, die de turfgraver nodig had bij zijn werkzaamheden. In de reservaten bevinden zich nog enkele oorspronkelijke vervenershuisjes en veenschuurtjes.

6.3. Visserij

In verschillende plaatsen in het Land van Vollenhove werd in vroegere tijden de visserij beoefend. Zo werd er in de vijftiende en zestiende eeuw

---

vanuit Vollenhove en Blankenham op steur gevestigd, in die tijd een kostbare vis. In Blokzijl zochten de vissers het in de zeventiende eeuw verder van huis: zij gingen op walvisvaart. De naam Groene-of Groenlandsche straat herinnert nog aan deze expedities. In de achttiende eeuw ging de zoetwatervisserij op de Zuiderzee achteruit. Als gevolg van verzilting maakte de zoetwatervis (steur) plaats voor de zoutwatervis (met name haring). In het begin van de negentiende eeuw deed de visserij op ansjovis zijn intrede, waardoor het aantal vissers steeg. Ook andere ontwikkelingen speelden de visserij in de kaart, zoals de ontwikkeling van een verkoopapparaat (visventerij) en, iets later, de introductie van de stoomvaart en de spoorwegen, waardoor de vis in betrekkelijk korte tijd naar de afzetgebieden (o.a. Duitsland) getransporteerd kon worden.

Rond 1850 waren Vollenhove en Zwartsluis de belangrijkste vissersplaatsen in de regio. In Zwartsluis stond de vissersvloot in de schaduw van de handelsvloot, maar in de stad Vollenhove was de visserij tussen 1850 en 1940 de belangrijkste bestaansbron. In 1850 telde Vollenhove 30 schepen en 70 vissers. De omvang van de vissersvloot nam in de volgende decennia snel toe, onder andere door de komst van 34 vissers van het eiland Schokland in 1859. De Schoklanders moesten op last van de regering het eiland verlaten vanwege het voortdurende overstromingsgevaar. In het topjaar 1893 had Vollenhove een vloot van 114 schepen. Het aantal

---

vissers was gegroeid tot circa 250. De meeste vissers woonden in het noorden van de stad, aan de Visserstraat. Na de eeuwwisseling ging het achteruit met de visserij. Vanaf 1920 kwamen er in Vollenhove en omgeving werkverschaffingsprojecten van de grond om de vissers en knechten economisch te ondersteunen. In de periode 1920-1940 verlieten 279 personen die direkt of indirekt bij de visserij betrokken waren Vollenhove.

Aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde ook Kuinre zich tot een vissersplaats. Toen de handel, omstreeks 1850 nog de belangrijkste bestaansbron, letterlijk dreigde te verzanden, schakelden veel bewoners over op de visserij. Na de afsluiting van de Zuiderzee (1932) werd er door de IJsselmeervissers veel gevestigd op paling. Kuinre had in die tijd drie palingrokerijen. Maar deze welvaart was slechts van korte duur; tijdens of kort na de drooglegging van de Noordoostpolder verdwenen de palingrokerijen.

Naast de visserij op de Zuiderzee werd er ook gevestigd in de door de turfwinning ontstane petgaten. Deze vorm van visserij werd in vrijwel het gehele kraggegebied uitgeoefend, meestal als bijverdienste. In Wanneperveen, Kalenberg en Oldemarkt was deze vorm van visserij in de tweede helft van de negentiende eeuw een niet onbelangrijke bron van inkomsten. Na de instelling van boezembemaling in 1920 en het begin van de ontginningswerkzaamheden in 1928 liep de oppervlakte viswater sterk

---

terug, evenals het aantal vissers.

In de waterrijke gebieden van het Land van Vollenhove werd ook aan eendenvangst gedaan. Al in de zestiende eeuw kwamen in dit gebied eendenkooien voor. Een eendenkooi is een met netten overspannen en in fuiken eindigende inrichting voor het vangen van wilde eenden. De kooien omvatten meestal meerdere plassen ("kolken") met daaromheen oude moerasbossen van wilgen en elzen ("kooibossen"). In deze rustige omgeving wordt het waterwild met behulp van tamme lokeenden, een fluitje en soms een hond naar de kooi toe gelokt en vervolgens door de kooiker gevangen.

In het midden van de negentiende eeuw waren nog tal van eendenkooien in het noordwesten van Overijssel in bedrijf. De meeste eenden werden verkocht aan welgestelde stedelingen. Tegenwoordig worden de gevangen eenden meestal ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek geringd en daarna weer losgelaten. Op dit moment zijn er ten noorden van het Meppelerdiep nog zeven geregistreerde kooien. Ten zuiden daarvan zijn er een paar eendenkooien in de buurschap Zwartewaterklooster. Vijf kooien zijn in handen van natuurorganisaties. De bescherming van de natuurwaarden begon in dit gebied met de aankoop van de Bakkerskooi door de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1934. In 1939 werd de Grote Otterskooi aangekocht, die toen gold als de grootste eendenkooi van Europa. Nu heeft Natuurmonumenten ook de Kierse Wijdekooi in bezit, terwijl

---

Staatsbosbeheer de Kloosterskooi en de Kooi van Pen beheert.

6.4. Rietteelt

Eén van de stadia in de verlandingsreeks van open water naar moerasbos kenmerkt zich door de aanwezigheid van uitgestrekte rietlanden. Het riet bleek door zijn isolerende werking voor allerlei doeleinden geschikt (o.a. dakbedekking). In de negentiende eeuw was het snijden van riet voor veel boeren, vissers en veenwerkers een bijverdienste. Toen de turfgraverij omstreeks 1920 op haar einde liep, nam het aantal rietsnijders toe.

Er worden twee soorten riet geogst: bladriet en dekriet. Bladriet (in het Land van Vollenhove "ruigte" genoemd) bestaat uit een mengsel van riet, lisdodden, onkruid en grassen. Het wordt in de herfst, terwijl het nog groen is, geogst. Tot voor kort was dit produkt voor bloembollentelers een belangrijk middel om de bollen op het land te bedekken en zo tegen wind en kou te beschermen. Tegenwoordig wordt het dure riet vaak vervangen door stro. Dekriet bestaat uit zuiver riet, waarvan de stengel niet langer is dan 1,8 meter. Het wordt in de wintermaanden gesneden, waarna door schudden en kammen het onkruid uit de afgesneden rietbossen wordt verwijderd. Door de harde, rechte en buigzame stengel is dit riet uitstekend geschikt als dakbedekking. De kwaliteit van het riet is sterk afhankelijk van de bodemgesteldheid. Op veenmosveen is de kwaliteit over het algemeen veel beter dan op zeggeveen.

De instelling van boezembemaling had een tweeledig effect op de rietgroei: de in gebruik zijnde rietlanden verdwenen voor een deel of gingen in kwaliteit achteruit, maar daar stond tegenover dat de rietopbrengsten in de voorheen te diepe trekaten aanzienlijk toenamen. Van het riet in het land van Vollenhove kon in 1923 104.699 m² dak worden bedekt: genoeg voor ongeveer 210 grote boerderijen. Het riet werd verhandeld in vimmen. Een vim had geen uniforme afmetingen: in Kalenberg e.o. bevatte een vim 100 bossen riet van 46 cm, in de Wieden 20 bossen van 55 cm of 25 bossen van 46 cm. In de jaren dertig daalden de rietprijzen als gevolg van de economische depressie. De vooruitzichten voor de riettelers in Wetering, Muggenbeet en Nederland waren slecht, aangezien dit gebied op de nominatie stond om ingepolderd te worden. Ook het rietland van Kalenberg zou volgens de toenmalige plannen verdwijnen. Hier werd in 1938 circa 15.000 vim riet geoogst.

Op kaart 18 zijn de rietproductiegebieden in 1949 weergegeven. De belangrijkste centra van rietproductie lagen rond Kalenberg (Schut- en Grafkampen) en Belt-Schutsloot. De vraag naar dekriet groeide na de Tweede Wereldoorlog snel als gevolg van de schaarste aan dakpannen. Na een periode van stabilisatie en lichte teruggang volgde in de jaren zeventig een tweede opleving in de rietproductie als gevolg van de toegenomen welvaart.

Tot in de jaren vijftig was er eigenlijk geen rietcultuur. Riet

---

was een natuurprodukt dat gewonnen werd via de methode van de roofofbouw. Omstreeks 1955 kwam hier verandering in. Op veel plaatsen werden kleine dijkjes om de rietlanden aangelegd, zodat zij bevoeid konden worden. Hiervoor werden metalen windmolentjes geplaatst die nog steeds in gebruik zijn. Op deze wijze kon het verdrogend effect dat uitging van de instelling van boezembemaling en de aanleg van de Noordoostpolder worden tegengegaan.

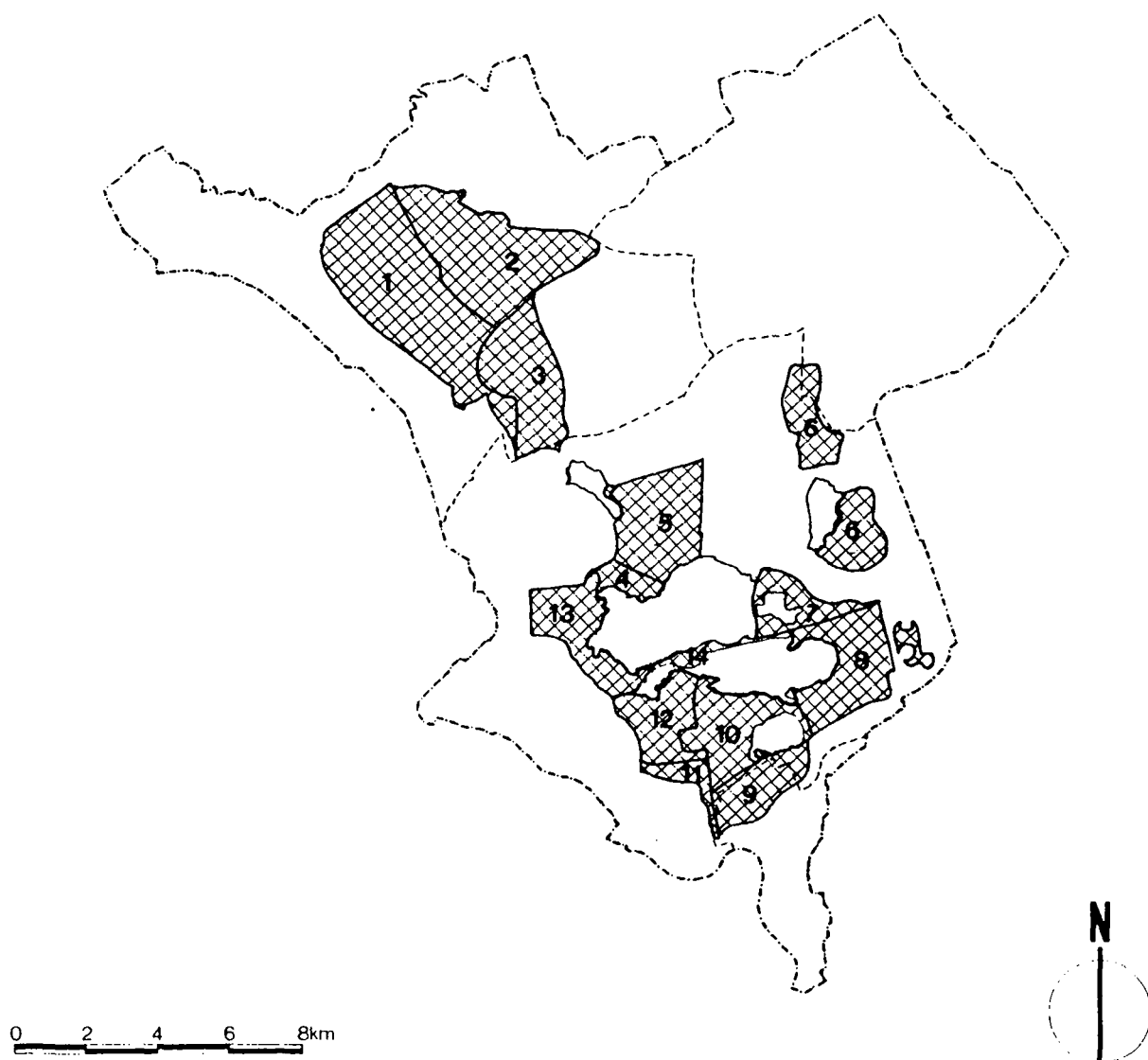
6.5. Ambacht en industrie

Omdat de met vervening samenhangende activiteiten (met name de handel) in de eerste helft van de negentiende eeuw op hun retour waren, daalde het welvaartspeil in het Land van Vollenhove. Het overschot aan arbeidskrachten en de lage lonen waren voor sommige Twentse calicotfabrikanten aanleiding om uit te wijken naar dit gebied. Op verschillende plaatsen in West-Overijssel werden zogeheten armenfabrieken opgericht, onder andere in Vollenhove (1837), Kuinre (1839) en St. Jansklooster.

Het geschetste beeld van stagnatie en achteruitgang in de jaren rond 1850 gold niet voor Zwartsluis en Steenwijk. In Zwartsluis was de welvaart gebaseerd op scheepvaart en turfhandel. Hier waren 5 scheepstimmerwerven en 26 kalkovens gevestigd. Omstreeks 1880 stagneerde de economische ontwikkeling van Zwartsluis. Nadien moesten veel bedrijven hun poorten sluiten, waaronder veel kalkovens en een aantal scheepswerven. Momenteel staat er nog één kalkoven aan de Zomerdijk

Kaart 18

RIETPRODUKTIEGEBIEDEN IN 1949

Rietproductiegebieden:

- 1) Schut en Grafkampen, 2) Kalenberg-Oost, 3) Wetering-West, 4) Beulaker Turf- en Rietlanden, 5) Gebied ten oosten van de Walengracht, 6) Bovenwijde, 7) Zuideindiger Wijde, 8) Gebied ten oosten van de Beukersgracht, 9) Landen achter de Singel, 10) Belt en Schutsloot, 11) Schinkelland, 12) Kluitenberg, 13) Achter Wieden, 14) Ronduite

Bron: Bakker, F.A.W., 1979, pp. 56 en 58.

---

waar fabrieksgebouwen en grote woningen elkaar van oudsher afwisselen. Hier is sinds 1918 de "Koninklijke Fabriek van gebrande suiker Buisman" gevestigd (opgericht in 1867).

In Steenwijk stonden de leerlooierijen, de houtzagerijen en de tabaksfabrieken (in 1853 acht in getal) en talrijke andere ambachten aan de basis van de industriële ontwikkeling. In de twintigste eeuw groeide één van de leerlooierijen uit tot de Eerste Nederlandse Looiextract Fabriek (1917) en later tot de kunstharsfabriek van Kornelis (1934). Uit de houthandel kwam de nu zo belangrijke meubelindustrie voort. Pioniers op dit terrein waren de gebroeders Monsieur die in 1840 met de fabricage van meubelen begonnen. De tabaksfabrikanten waren rond de eeuwwisseling de grootste werkgevers van Steenwijk. In 1894 had de sigarenfabriek van Rijkmans meer dan 100 sigarenmakers in dienst. Ook de houtzagerijen voeren hier wel bij: zij produceerden in hoofdzaak sigarenkistjeshout.

In 1930 telde Steenwijk vier bedrijven met meer dan 50 werknemers: een houtzagerij en schaverij (55 personen), een margarinefabriek (61 personen), een meubelfabriek (128 personen) en een exportslachterij (126 personen). In de jaren dertig had de industriële bedrijvigheid zwaar te lijden onder de economische crisis. De margarinefabriek en de exportslachterij werden in 1939 overgenomen door het Unilever concern en spoedig daarna gesloten. Ook in de andere steden

---

en handelsdorpen was de crisis duidelijk voelbaar.

Een industriële ontwikkeling, zoals die in een groot deel van Twente en in de grote steden van Salland tot stand kwam, heeft het Land van Vollenhove niet gekend. De eerste stoommachine stond in de houtzagerij van de familie Loos in Blokzijl. Dit bedrijf kreeg in 1853 een vergunning "tot het oprichten van een stoomwerktuig". Een paar jaar volgde de houtzagerij van Tromp Meesters te Steenwijk. Deze beide houthandels hebben een belangrijk stempel gedrukt op het economische en sociale leven. Rond de eeuwwisseling lagen de grachten en kolken in Blokzijl vol met balken en stammen van de firma Loos. Een groot deel van de bevolking was werkzaam in de houtzagerij. Toen het bedrijf in 1926 na een langdurige staking uit Blokzijl verdween, trad er een ware ontvolking op. In Steenwijk liet Jan Hendrik Tromp Meesters met het in de houthandel verdiende kapitaal in 1898/1899 villa "Rams Woerthe" bouwen. Later was hij de grootste geldschieder bij de bouw van de Rijks HBS. Beide gebouwen zijn nog aanwezig. Rams Woerthe is sinds 1919 in gebruik als gemeentehuis, de voormalige HBS als medisch centrum/wooncentrum "De Noordwalhof".

De meeste gemeenten hadden of kregen in de tweede helft van de negentiende eeuw één of meer scheepswerven. Afhankelijk van de plaats waar zij gevestigd waren werden er handelsschepen (Zwartsluis en Blokzijl), vissersschepen (Vollenhove en later ook Kuinre) of punters

---

(Giethoorn en Wanneperveen) gebouwd. Giethoorn telde rond de eeuwisseling ongeveer twintig puntermakerijen. Door de concurrentie van de stoomschepen kregen veel kleine bedrijven het moeilijk. Een fors aantal werd tijdens of kort na de afsluiting van de Zuiderzee opgeheven. De resterende scheepswerven legden zich, soms gedwongen door de omstandigheden, toe op de bouw van grotere schepen. Zo werd op de scheepswerven van Appelo en Van Goor/Spiekman in de jaren dertig met steeds minder personeel een aantal grote kustvaarders gebouwd. Later werden de beide werven samengevoegd tot scheepswerf Poppen. Een andere werf die zich in de loop der tijd aanzienlijk uitbreidde is de in 1884 aan de Ronduite gestichte punterwerf van Huisman. Na de verhuizing naar Vollenhove in 1971 kreeg de werf internationale bekendheid onder de naam "Royal Huisman Shipyard".

Kort voor de eeuwisseling leidden ontwikkelingen in de veeteelt tot de opkomst van fabrieksmatige zuivelbereiding. Tussen 1890 en 1905 werden in het Land van Vollenhove zo'n 15 zuivelfabriekjes opgericht. Een weloverwogen plan ontbrak in deze beginfase: soms stonden de fabriekjes op slechte enkele kilometers afstand van elkaar. Na 1905 werden er geen nieuwe fabrieken opgericht, met uitzondering van de coöperatieve zuivelfabriek "Ons Belang" in Tuk in 1911. Deze grote, nieuwe zuivelfabriek maakte de andere fabriekjes in de gemeente Steenwijkerwold overbodig. De zeven kleine zuivelfabriekjes, die deze gemeente omstreeks de

---

eeuwisseling rijk was, verdwenen tussen 1910 en 1940. Vrijwel alle gemeenten hadden in deze periode hun eigen zuivelfabriek, uitgezonderd Blankenham, Zwartsluis en Steenwijk. De fabrieken waren gezichtsbepalende elementen in het landschap door de aanwezigheid van grote schoorstenen ten behoeve van de stoomaandrijving.

Na 1945 kwam er in de zuivelverwerking een proces van schaalvergroting en concentratie op gang, waardoor de één na de andere zuivelfabriek werd stilgelegd en afgebroken. Tussen 1953 en 1973 daalde het aantal zuivelfabrieken in het Land van Vollenhove van acht naar twee. Momenteel staan alleen in Tuk en Vollenhove nog zuivelfabrieken.

Steenwijk was de enige plaats in het Land van Vollenhove, waar al vóór 1940 duidelijke concentraties van industriële bebouwing ontstonden. Het oudste industrieterrein ligt aan het Steenwijkerdiep, waar rond de eeuwisseling een groot deel van de industriële activiteiten geconcentreerd was. In de jaren twintig ontstond op de drassige gronden tussen de spoorlijn en de Tukseweg een tweede industrieterrein: Het Dolderkanaal. Een groot deel van dit terrein is tegenwoordig in gebruik bij "Dijka", een bedrijf dat kunststof leidingsystemen produceert.

De industriële ontwikkelingen na 1940 vallen buiten het bestek van dit onderzoek. In het algemeen kan gesteld worden dat de industriële ontwikkeling nog steeds

---

achterbleef bij de andere delen van Overijssel. Steenwijk is momenteel het belangrijkste industrie centrum in het Land van Vollenhove. Kleinere industrie centra in dit gebied zijn Zwartsluis, Vollenhove en Oldemarkt, waar zich mede op grond van hun functie als bestuurlijk centrum enige nieuwe industrieën gevestigd hebben. De bedrijfsklassen die na de Tweede Wereldoorlog het snelst groeiden waren de textiel- en kledingindustrie en de metaalindustrie.

6.6. Handel

Aan het begin van de "MIP-periode" (1850-1940) waren er in het Land van Vollenhove vijf plaatsen met een zekere handelstraditie: Blokzijl, Kuinre, Oldemarkt, Steenwijk en Zwartsluis. Hun uitgangspositie was echter geheel verschillend. Steenwijk is van oudsher een marktcentrum voor de wijde omgeving. De ligging van de Markt in het centrum van de stad, op de plaats waar alle straten vanaf de stadspoorten samenkomen, geeft aan hoe belangrijk in het verleden de marktfunctie was. Er waren zowel jaarmarkten als weekmarkten. In Zwartsluis waren handel en scheepvaart onlosmakelijk met elkaar verbonden. Beide waren een afgeleide van de turfwinning in het achterland. Hetzelfde gold voor Blokzijl, met dit verschil dat de handel hier al sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw op zijn retour was. De verzanding van de haven, in de hand gewerkt door de aanleg van pieren, was de belangrijkste oorzaak. Ook de haven van Kuinre dreigde te verzanden, maar hier

---

had de verlenging van de havenmond in 1743 voor een opleving van de handel gezorgd. Rond 1850 nam de doorvoerhandel in boter en turf, meestal met de bestemming Amsterdam, een belangrijke plaats in. Oldemarkt was bekend om zijn botermarkt aan het Mallegat. Deze markt kon rekenen op veel klandizie vanuit het aangrenzende Friese weidegebied. In Kuinre en Oldemarkt werd een deel van het gemeentehuis gebruikt als waag.

Steenwijk slaagde erin om zijn marktfuncties gedurende de periode 1850-1940 te behouden, c.q. te versterken. Eén van de oorzaken hiervoor was de gunstige ligging van de stad aan de verkeersweg en tussen Zwolle en Leeuwarden en de komst van de spoorlijn in 1868. Maar ook door de industriële ontwikkeling en de daarmee samenhangende bevolkingsgroei werd de marktpositie van Steenwijk versterkt. De Sacramentsmarkt of meimarkt, één van de vier jaarmarkten, fungeerde tot 1920 als een soort arbeidsmarkt, waarop werkzoekenden zich voor de zomer verhuurden als boerenknecht of veenarbeider. Wekelijks was er op maandagmorgen een vee-, koren- en botermarkt op het Marktplein. Het hoogtepunt van deze weekmarkten lag tussen 1875 en 1914. In 1933 werd een deel van de markt naar zaterdag verplaatst. Momenteel heeft Steenwijk nog twee jaarmarkten (de "Zendemarkt" in april en de Elfduizendmarkt in oktober/november) en één weekmarkt (op zaterdag).

Zwartsluis behield een deel van zijn handelsfuncties dankzij de ligging op het knooppunt van drie waterwegen (Meppelerdiep, Zwarte

---

Water en Arembergergracht), maar zag een ander deel verdwijnen door het verdwijnen van de turfgraverij in het achterland. De scheepvaart bleef van belang, zoals blijkt uit het feit dat veel schippers Zwartsluis als thuishaven kozen. In 1942 was Zwartsluis, na Zwolle, de tweede havenplaats van Overijssel: 142 schepen waren hier gedomiliceerd.

In Blokzijl, Kuinre en Oldemarkt speelde de handel omstreeks 1940 geen rol van betekenis meer. Kuinre kreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw opnieuw te maken met verzanding van de haven. *Ditmaal ontbraken de financiën om hier wat aan te doen.* In Oldemarkt werden tussen 1865 en 1925 alle markten opgeheven. Vooral de slechte landverbindingen deden zich hier gelden. Zo werd de varkensmarkt verplaatst naar Wolvega vanwege de gunstige ligging aan de spoorlijn.

6.7. Recreatie

Herbergen en uitspanningen kunnen gezien worden als de eerste recreatieve voorzieningen in het Land van Vollenhove. Sommige herbergen vervulden door hun ligging aan een belangrijke verkeersverbinding de functie van pleisterplaats. Een voorbeeld hiervan is café "De Witte Paarden" aan de Tukseweg (de hoofdverbinding naar het noorden). Deze horecavoorziening was zo bekend dat de naam van de nederzetting er om heen in 1954 gewijzigd werd van "Achterbuurt" in "Witte Paarden". Andere voorbeelden van pleisterplaatsen zijn café "De Moespot" aan de Zuiderzeedijk ten noorden van Vollenhove en café "Geertien" in

---

de buurschap Muggenbeet, beide nu nog aanwezig.

De opkomst van de recreatie is te danken aan de toegenomen welvaart, gekoppeld aan een grotere hoeveelheid vrije tijd. Recreatie als massaverschijnsel dateert van na de Tweede Wereldoorlog. Voor die tijd vormden de recreanten een kleine groep van welgestelde burgers met een voorkeur voor beboste, heuvelachtige gebieden. Eén van de eerste recreatieve voorzieningen was een uitspanning op de Woldberg, waaraan tevens een speeltuin verbonden was. Deze uitspanning werd in 1857 geopend.

In het begin van de twintigste eeuw werden er in de omgeving van Giethoorn en het Beulaker Wijde veel kunstschilders gesignaleerd. Spoedig daarna kwam een steeds grote stroom natuurliefhebbers naar Giethoorn. Vanaf circa 1920 breidde de selecte groep van recreanten zich uit en kwam de recreatie binnen het bereik van een grotere groep mensen. In het dorp Giethoorn verschenen herbergen en souvenirwinkeltjes. In de jaren dertig werden door het beurtschip "Ora et Labora" veel toeristen aangevoerd, die vervolgens per punter door de Giethoornse grachten voeren

Op het voormalige landgoed De Bult werd in 1925 de eerste aanzet voor een toeristische ontwikkeling gegeven. In dat jaar opende de eerste camping zijn poorten. Vier jaar later werd een tweede camping geopend. Nog vóór 1940 werden er veel vakantiewoningen en bungalows aan de Bultweg gebouwd.

Met de opkomst van de recreatie

---

werden ook de eerste Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer (V.V.V.) opgericht. De oudste V.V.V. is die van Steenwijk, opgericht in 1908. Nog voor de Tweede Wereldoorlog breidde dit aantal zich sterk uit. In 1947 waren er in het Land van Vollenhove zes V.V.V.'s: in Blokzijl, Giethoorn, Kuinre, Steenwijk, Vollenhove en Zwartsluis [Haverkamp,p.2].

Na de Tweede Wereldoorlog en met name vanaf de jaren zestig hebben recreatie en toerisme in het Land van Vollenhove een hoge vlucht genomen. Giethoorn bleef de grootste trekpleister met in de jaren tachtig 800.000 à 1.000.000 toeristen per jaar. Maar ook talrijke andere nederzettingen werden meegezogen in de toeristische ontwikkelingen, zoals de tot omstreeks 1960 niet per auto bereikbare dorpen Belt-Schutsloot en Kalenberg. Een grote opmars beleefden de watersport en de pleziervaart. De watersport concentreerde zich op de grote wieden, de pleziervaart groeide het snelst langs de vaarroute van het Zwarte Water (bij Zwartsluis) naar de Linde (op de grens met Friesland). Ook de havenstadjes Blokzijl en Vollenhove kregen een groeiende stroom toeristen te verwerken. In het bosrijke zandgebied ten noorden van Steenwijk breidde zich het aantal recreatieve voorzieningen in De Bult snel uit.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken

In 1571 ontstond te Emden in Duitsland de Nederlands Hervormde kerk, die vóór 1816 echter werd aangeduid met het predikaat gereformeerd. Hoewel deze kerk nooit staatskerk werd, verwierf zij een bevoorrechte positie in de Republiek. In ruil daarvoor kreeg de overheid grote invloed op het kerkelijke leven. De andere kerken mochten wel erediensten uitoefenen, maar alleen in kerkgebouwen die uitwendig niet als zodanig herkenbaar waren. In het Land van Vollenhove verloren de katholieken als gevolg van de Reformatie al hun kerken. Sinds die tijd kwamen zij samen op het slot Croevinge in Gelderingen. Gelderingen (nu: Steenwijkerwold) vormt tot op de dag van vandaag een katholieke enclave in het Land van Vollenhove.

Door de ondergang van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1795 veranderde de positie van de Nederlands Hervormde kerk. In 1798 werd namelijk de scheiding van kerk en staat afgekondigd. Tevens werd in de grondwet vastgelegd dat alle godsdiensten gelijk werden gesteld en dat de oude kerken en pastorieën op basis van evenredigheid naar het aantal belijders van de kerkgenootschappen zouden worden (her)verdeeld. In de praktijk werden er in het Land van Vollenhove geen kerken aan de katholieken teruggegeven, ook niet die van Thij in de nabije omgeving van slot Croevinge. In Vollenhove werd de oude Heilige Geestkapel, die na de Reformatie een tijdlang niet gebruikt werd, in 1799 opnieuw in gebruik genomen. In de stad Steenwijk werd in 1802 een

---

"schuurkerk" aan de Markt gebouwd (afgebroken in 1882). In Gelderingen werden in 1830 de restanten van het slot Croevinge verwijderd om plaats te maken voor een nieuwe kerk.

De eerste kerken waren schuurkerken of waterstaatskerken (gebouwd onder toezicht van de ingenieurs van Rijkswaterstaat). Later werden er door de katholieken vooral neo-gotische kerken gebouwd. Voorbeelden hiervan zijn de rooms-katholieke kerken van Oldemarkt en Steenwijk, die beide gebouwd werden in 1882/1883. De architect was Alfred Tepe, die veel neo-gotische kerken in Overijssel bouwde.

Ondanks de scheiding van kerk en staat bleef de medezeggenschap van de staat in kerkelijke aangelegenheden gehandhaafd. In 1816 werd bij koninklijk besluit een Algemeen Reglement ingevoerd met een nieuwe organisatiestructuur en een grotere leervrijheid. Hierdoor had het hoofdbestuur van de Nederlands Hervormde kerk voortaan geen bevoegdheid meer tot het oefenen van leertucht. Felle protesten hiertegen leidden in 1834 tot de Afscheiding en later in 1886 tot de Doleantie. Koning Willem I wenste echter geen vrijheid van godsdienstoefening toe te staan. Door harde overheidsdwang (inkwartiering, boete, gevangenschap) werden de kerken van de Afscheiding gedwongen de naam Christelijk Afscheiden gemeente te aanvaarden, hoewel ze zich liever gereformeerden noemden. In 1869 werd de naam gewijzigd in Christelijk Gereformeerde kerk. In 1892 vond

---

de Vereniging plaats tussen de Christelijk Gereformeerde kerk en de kerk van de Doleantie. Door verdere afscheidingen en verenigingen is vooral in de twintigste eeuw een groot aantal gereformeerde kerkgenootschappen ontstaan.

In het Land van Vollenhove waren er twee gemeenten waar het aantal gereformeerden een aanzienlijk deel van de bevolking vormden: Zwartsluis en Ambt Vollenhove. Zij behoorden met een aantal omliggende Sallandse gemeenten (o.a. Genemuiden, Hasselt en Staphorst) tot een streek met verwante, orthodox-religieuze opvattingen. In Zwartsluis ontstonden meerdere gereformeerde kerkgenootschappen, waarvan de Gereformeerde kerk (in Nederland) de grootste werd. In 1893 betrok dit kerkgenootschap een nieuw kerkgebouw aan het Singel, op een opvallende plaats net buiten de Schans. Voordien hadden de Afscheidenen en de Kruisgezinden gekerkt in kleine gebouwtjes op afgelegen plekken, voornamelijk als gevolg van de weinig welwillende houding van de autoriteiten.

De plaats van de nieuwe kerk weerspiegelde de veranderde positie van de gereformeerde kerkgenootschappen in de samenleving. De nieuwe kerkgebouwen kregen een dominante plaats in de bebouwde kom. Ze werden in toenemende mate in neo-renaïssancestijl gebouwd en uitgerust met torens en dakruitertjes. De kerk aan het Singel in Zwartsluis bevat elementen van de neo-renaïssance en van het eclecticisme. Na de

---

---

eeuwwisseling versoberde de stijl, terwijl tevens een door Berlage beïnvloede vormgeving haar intrede deed. Een voorbeeld van een kerkgebouw met Amsterdamse School invloeden is de Gereformeerde kerk in Oldemarkt.

De getalsmatig kleine Joodse gemeenschap vervulde een belangrijke economische functie in de plaatsen waar zij aanwezig was, met name op het terrein van handel en nijverheid. In het Land van Vollenhove werden zij vooral aangetroffen in de handelsnederzettingen Steenwijk, Zwartsluis en Blokzijl en in de kolonie Willemsoord. In Steenwijk was het aantal Israëlieten het grootst: vanaf het midden van de negentiende eeuw tot omstreeks 1930 schommelde hun aantal tussen 200 en 250.

Na 1930 liep het aantal Joden snel terug, onder meer door vertrek naar West-Nederland en later door de jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarna was de Joodse gemeenschap in Steenwijk te klein om het onderhoud van de in 1870 gebouwde synagoge te kunnen bekostigen. Het gebouw werd verkocht, waarna het enige tijd als garage dienst deed. In 1984 viel het ten prooi aan de slopershamer. De synagogen van Willemsoord (1885), Blokzijl (jaren twintig) en Zwartsluis (1960) ondergingen al eerder dit lot. In Willemsoord woonden de Joden in een aparte buurt, de Pol genaamd. In de buurt van de synagoge werd een Israëlitische begraafplaats ingericht. De synagoge verdween, maar de begraafplaats bleef, zoals dat ook in Steenwijk en Zwartsluis het

---

geval was.

Opvallend is het grote aantal doopsgezinde gemeenten dat in het Land van Vollenhove gesticht werd. In 1860 woonden 821 van de 1519 Overijsselse doopsgezinden in dit gebied. De gemeente Giethoorn was het grootste doopsgezinde bolwerk in de provincie; ongeveer de helft van de volwassenen (468 personen) was hier doopsgezind. Ook in Blokzijl, Steenwijk en Zwartsluis waren de doopsgezinden relatief ruim vertegenwoordigd.

Lange tijd heerste er grote verdeeldheid tussen verschillende stromingen onder de doopsgezinden. Het belangrijkste onderscheid was dat tussen de "Dantziger Oude Vlamingen" en de "Zonsche Sociëteit". De eerste groep was de meest behoudende en werd wel aangeduid als de "Fijne Mennisten", terwijl de leden van de tweede groep de "Grove Mennonieten" waren. Deze namen verwezen naar Menno Simonsz, de in 1536 bekeerde pastoor van Witmarsum. In Giethoorn bestonden de twee Doopsgezinde gemeenten tot 1890 naast elkaar. In dat jaar werden de beide gemeenten samengevoegd. In Blokzijl waren lange tijd drie doopsgezinde gemeenten en evenzovele kerkgebouwen. De drie gebouwen zijn er nog, zij het dat alleen "Het Lam" aan de Breestraat nog in bezit is van de Doopsgezinde gemeente.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw neigden alle Doopsgezinde gemeenten in Overijssel tot het modernisme, met uitzondering van Blokzijl dat zijn behoudende gezindheid handhaafde.

In Twente speelden de doopsgezinden een belangrijke rol bij de opbouw van de industrie. In Giethoorn en Steenwijk hebben zij vooral de ontwikkeling van het toerisme gestimuleerd. De doopsgezinde dominee Hylkema beijverde zich voor de ontwikkeling van de recreatie in Giethoorn, onder andere resulterend in de opening van het Kraggehuis op het Bovenwijde in 1920. In 1929 werd op het voormalige landgoed De Bult het Doopsgezinde bezinningsoord Fredeshiem gebouwd. Toch nam het aantal doopsgezinden in het Land van Vollenhove na een lichte stijging in de tweede helft van de negentiende eeuw na 1900 af: tot 1930 langzaam, daarna sneller. Het aandeel van de doopsgezinden in de provincie Overijssel was in 1930 gedaald tot 31%.

In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van het aantal leden van de grootste kerkgenootschappen in het Land van Vollenhove anno 1947. Hieruit blijkt dat:

- in de meeste gemeenten de Nederlands Hervormden in de meerderheid waren.
- het aandeel van de rooms-katholieken alleen in de gemeente Steenwijkerwold meer dan 20% bedroeg.
- het percentage gereformeerden het hoogst was in de gemeenten Zwartsluis en Vollenhove.
- de gemeente Giethoorn in kerkelijk opzicht afweek van de andere gemeenten door een groter aandeel van de doopsgezinden en een groter percentage niet kerkelijk gebonden inwoners.

Eeuwenlang was het de gewoonte dat

---

de leden van adel en clerus hun laatste rustplaats vonden in de kerk. De burgers en de boeren werden op het kerkhof begraven. Vanuit de kring van predikanten en artsen gingen in de loop van de achttiende eeuw steeds meer stemmen op om buiten de stad begraafplaatsen aan te leggen. Vooral hygiënische overwegingen lagen hieraan ten grondslag. In 1829 werd het begraven in de kerk definitief verboden. Steden en dorpen met meer dan 1.000 inwoners moesten begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aanleggen. Als gevolg van deze verordening werd in Steenwijk aan de Meppelerweg een algemene begraafplaats gesticht. Er was reeds een begraafplaats in Steenwijk aan de Kallenkoterallee.

7.2. Scholen

Tot in de achttiende eeuw waren onderwijs en opvoeding nauw verbonden met de kerk. Vóór de Reformatie werd het onderwijs verzorgd door de katholieke kerk, daarna door de Hervormde kerk. Daar waar de hervormden de overhand kregen, verlangden ze "duytsche" scholen, waar de moedertaal de voertaal zou zijn. De duytsche school werd de voorbereiding op de Latijnse school, die op haar beurt weer opleidde voor de universiteit. In het Land van Vollenhove werden twee Latijnse scholen opgericht: in Vollenhove en Steenwijk. De Latijnse school in Vollenhove werd in 1627 gebouwd. In 1791 werd in dit gebouw een Franse kostschool gevestigd. Kennis van het Frans werd in die tijd als een noodzaak voor de beschaafde mens beschouwd. De leerlingen werden onderwezen in "alles, wat het hart en de geest kan vormen, in de gronden der

Tabel 4

KERKELIJKE GEZINDTEN IN LAND VAN VOLLENHOVE OP 31 MEI 1947¹⁾.

Gemeente	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Blankenham	9.1	82.6	1.4			1.3	0.5	0.9	4.1
Blokszyl	3.4	46.0	14.1	3.4			6.9	1.9	17.3
Giethoorn	0.9	28.8	4.0	1.6		0.3	18.6	0.7	45.1
Kuinre	10.7	67.2	4.9				0.8	3.1	11.9
Oldemarkt	13.4	68.0	7.1			0.2		4.7	6.8
Steenwijk	5.0	46.3	8.4	4.0	1.2	0.5	2.0	7.0	25.5
Steenwijkerwold	20.1	54.4	5.1	2.8	1.2	0.7	1.4	2.1	12.1
Vollenhove	8.6	55.8	19.5	12.1		0.4	0.3	0.4	2.9
Wanneperveen	0.1	78.2	11.4	1.7			0.9	1.1	6.7
Zwartsluis	1.0	41.5	44.1	2.9	1.8	0.5	1.2	0.5	6.1

1) Aandeel van de kerkgenootschappen in percentages van de totale gemeentelijke bevolking.

Verklaring van de cijfers 1 t/m 9

- 1) Rooms-katholieke kerk
- 2) Nederlands Hervormde kerk
- 3) Gereformeerde kerken in Nederland (synodaal)
- 4) Gereformeerde kerken vrijgemaakt (artikel 31)
- 5) Christelijk gereformeerde kerken
- 6) Gereformeerde gemeente
- 7) Doopsgezinde broederschap
- 8) Overige kerkgenootschappen
- 9) Niet kerkelijk gebonden

Bron: Volkstelling op 31 mei 1947.

---

godsdienst, goede zeden, welgemanierdheid, in de Franse, Engelse en Hoogduitse talen, rekenkunde en wiskunde, de natuurlijke geschiedenis en de proefondervindelijke natuurkunde en verder wat tot een goede educatie vereist wordt".

Aan het einde van de achttiende eeuw werd de schooltaak geplaatst onder de "agent van nationale opvoeding". Het onderwijs werd een rijksaangelegenheid. Bij de inrichting van het onderwijs werden de verdiensten van de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Het Nut) als uitgangspunt genomen. Deze maatschappij beijverde zich in het bijzonder voor verbetering van onderwijs en opvoeding.

In 1801 kwam de eerste Nederlandse schoolwet tot stand en in 1806 de tweede. Naast openbare werden nu ook bijzondere scholen toegestaan. Dit betekende niet dat er vrijheid van onderwijs was, want geen school mocht worden opgericht zonder de machtiging van de overheid. Het onderwijs moest neutraal zijn, hoewel er wel gebeden en uit de bijbel gelezen werd. Hiertegen verrees verzet, vooral vanuit protestantse kringen. Onder leiding van mannen als Groen van Prinsterer werd de eerste fase van de schoolstrijd ingeluid, waarin de onderwijsvrijheid centraal stond. In 1857 werd deze fase afgesloten met de wijziging van de onderwijswet, waarin de vrijheid van onderwijs werd vastgelegd.

De tweede fase van de schoolstrijd had als inzet de volledige financiële gelijkstelling tussen

---

openbaar en bijzonder onderwijs. Deze gelijkstelling werd bewerkstelligd onder minister De Visser in 1920, nadat in 1889 al was bepaald dat de bijzondere scholen een rijksbijdrage kregen in de salariskosten van de leerkrachten.

De zorg voor de schoolgebouwen werd in de Franse tijd opgedragen aan de gemeenten. Vanwege het tekort aan financiële middelen duurde het tot het midden van de vorige eeuw, voor er voldoende behoorlijke gebouwen stonden. In tabel 5 wordt een overzicht gegeven van het scholenbestand in het Land van Vollenhove anno 1852. In totaal waren er 28 openbare (lagere) scholen en één Franse dag- en kostschool (in Vollenhove).

De eerste vergunning tot het oprichten van een bijzondere school der eerste klasse werd verleend in 1855. Het betrof een school in Steenwijk. Nadien werden op verschillende plaatsen bijzondere scholen opgericht, zowel protestantse (bv. in Zwartsluis in 1858) als rooms-katholieke (bv. in Gelderingen in 1877). In de twintigste eeuw gebeurde het ook regelmatig dat openbare scholen werden omgezet in bijzondere (bv. de school in Kalenberg, sinds 1913 op protestants-christelijke grondslag). Na 1920 brak er een tijd van grote bloei aan voor de bijzondere scholen. Ze werden in bijna elke plaats opgericht. In het Land van Vollenhove hadden alleen de gemeenten Kuinre en Blankenham geen bijzonder onderwijs. Kerkelijke splitsingen zorgden in sommige gemeenten voor

Tabel 5**SCHOLEN IN LAND VAN VOLLENHOVE IN HET JAAR 1852.**

Gemeente	Plaats van de school	Aantal leerlingen
Blankenham	Blankenham	50
Blokzijl	Blokzijl	310
Giethoorn	Giethoorn - Noorderschool	80
	Giethoorn - Zuiderschool	150
	Dwarsgracht	147
Kuinre	Kuinre	155
Oldemarkt	Oldemarkt (twee lokalen)	295
	Paaslo	59
	Ossenzijl	80
	Kalenberg	76
Steenwijk	Steenwijk - Gasthuisstraat	125
	Steenwijk - Gasthuisstraat	127
	Steenwijk - Scholestraat	290
Steenwijkerwold	Steenwijkerwold	210
	Zuidveen	124
	Onna	65
	Kallenkote	38
	Eesveen	70
	Muggenbeet	95
	Nederland	50
Vollenhove (Stad)	Vollenhove - Franse dag- en kostschool	12
	Vollenhove - hoek Bentstraat/Kerkstraat	268
Vollenhove (Ambt)	St. Jansklooster	204
Wanneperveen	Wanneperveen - Middenkluft	142
	Schutsloot/Zandbelt	50
Zwartsluis	Zwartsluis - De Schans	235
	Zwartsluis - Buitenkwartier	155
	Zwartsluis - Nieuwesluis	186
Land van Vollenhove	28 scholen	3.848

Bron: Rijksarchief Overijssel.

---

een extra groei van het aantal hervormde en gereformeerde bijzondere scholen.

In Nederland en Muggenbeet werden de (laatste) schoolvoorzieningen tussen 1850 en 1940 opgeheven. Het aantal inwoners liep in deze buurschappen aan het eind van de negentiende eeuw snel terug, terwijl het naburige Wetering zich aanzienlijk uitbreidde. Vandaar dat de scholen in Muggenbeet en Nederland werden gesloten en langs de Wetering in 1881 een nieuwe school werd gebouwd. Na 1940 is ook deze school weer verdwenen als gevolg van overplaatsing naar het nieuwe plandorp Scheerwolde.

In de negentiende eeuw werden er door de gegoede burgers steeds meer eisen aan het onderwijs gesteld. Er ontstond behoefte aan onderwijs dat uitging boven het elementaire onderwijs, maar dat niet voorbereidde op een wetenschappelijke loopbaan. Dit leidde in 1863 tot het uitvaardigen van de wet op het middelbare onderwijs. Voortbouwend op de Franse scholen werd in veel steden scholen voor Uitgebreid Lager Onderwijs (U.L.O.) en Hogere Burgerscholen (H.B.S.) opgericht. Het onderwijs richtte zich, voornamelijk uit handelsoverwegingen, op natuurkundige verschijnselen, land- en volkenkunde en vreemde talen. Omstreeks de eeuwwisseling begon zich ook het vakonderwijs te ontplooien, resulterend in de oprichting van onder meer ambachtsscholen (voor jongens) en huishoudscholen (voor meisjes)

In het Land van Vollenhove kwam het middelbare onderwijs pas laat

---

en slechts op enkele plaatsen van de grond. Gelderingen werd, mede door de impulsen van de in 1893 opgerichte instelling "De Voorzienigheid", het rooms-katholieke onderwijscentrum voor Noordwest-Overijssel. Tot de onderwijsvoorzieningen behoorden een Kweekschool (1904-1984), een U.L.O. en een Landbouwhuishoudschool. Ook in Steenwijk kwamen in het begin van de twintigste eeuw middelbare scholen. In 1909 werd de Rijks H.B.S. aan de latere Tromp Meestersstraat in gebruik genomen. Later kreeg Steenwijk een U.L.O. en een Landbouwhuishoudschool. De Franse kostschool in Vollenhove verdween in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het schoolgebouw, de voormalige Latijnse school, werd in 1958 ingericht als bibliotheek.

7.3. Welzijn

In de steden Vollenhove, Blokzijl en Steenwijk werden al in de middeleeuwen voorzieningen getroffen voor zieken, vreemdelingen, ouden van dagen en wezen. In Vollenhove herinnert de vijftiende eeuwse Heilige Geestkapel nog aan het gelijknamige gasthuis. Vaak werden gast- en weeshuizen gesticht op initiatief van de kerk. Zo liet de diaconie van de Hervormde Gemeente van Steenwijk in 1868 een nieuwe "armhuus" aan de Kornputsingel bouwen. Om in het onderhoud te voorzien, exploiteerde men tevens een boerderij. Later werd het pand aan de Kornputsingel een rusthuis voor bejaarden. In 1965 werd het rusthuis verlaten en werden de bewoners ondergebracht in het nieuwe bejaardencentrum Nijenstede, genoemd naar de in de

---

---

jaren dertig afgebroken villa aan de Meppelerweg.

Blokzijl kende vanaf 1676 het Prins Mauritsweeshuis. In 1873 werden de twee panden waarin het Weeshuis gevestigd was afgebroken en werd op dezelfde plaats een nieuw Weeshuis gebouwd. De laatste wees verliet in 1928 het Weeshuis. Het pand aan de Brouwersstraat is sinds 1980 in gebruik als restaurant.

Vroeger had de stad Steenwijk een gasthuis aan de huidige Gasthuistraat. Aanvankelijk werden dit gebouw ook wel aangeduid als "hospitaal" (hospes betekent vreemdeling), omdat hierin tijdens jaarmarkten en hoogtijdagen veel vreemdelingen gehuisvest werden. Omstreeks 1830 was het een hospitaal in de betekenis, zoals wij die kennen. In die tijd werden er in dit pand choleralijders ondergebracht. Korte tijd later werd het Gasthuiscomplex publiekelijk verkocht en afgebroken. Sindsdien bleef het Land van Vollenhove verstoken van ziekenhuizen. De bevolking is in dit opzicht aangewezen op voorzieningen in naburige plaatsen als Meppel, Zwolle, Emmeloord en Heerenveen.

In 1939 werd Steenwijk door de bouw van de Johan van den Kornputkazerne garnizoensstad. Toen de Duitse dreiging de mobilisatie van het Nederlandse leger noodzakelijk maakte, konden de militairen nog niet worden gehuisvest. De soldaten werden ondergebracht in de gebouwen van Pasman aan de Parallelweg (nu Kornelis Kunsttharsfabriek). Na de oorlog werd de kazerne aan de

---

Meppelerweg voor het eerst door Nederlandse soldaten gebruikt. Later werd ten zuiden van Kallenkote, op de grens met de provincie Drenthe, een tweede kazerne gebouwd, de Johannes Postkazerne.

Bronnen

Literatuur:

- *Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 1-12. Gorinchem, 1839-1848.
- *A.B.C. van oud-Zwartsluis, z.j.
- *Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
- *Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
- *Bakker, F.A.W., Een bestaanswijze; de rietcultuur in noord west-Overijssel, Marknesse, 1979.
- *Bestaansbronnen in Noord-West Overijssel, (E.T.I.O.), Zwolle, 1971.
- *Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1988, 's-Gravenhage, 1987.
- *Bijkerk, L., H. Brouwer, en J.H.S.M. Veen, Trams en tramlijnen; de stoomtrams van Friesland en N.W. Overijssel, Rotterdam, 1972.
- *Bloemhof, J., e.a. Wanneperveen 700 jaar, Kampen, 1984.
- *Boers, F. en R. van der Veen, Een kunstenaar zag Noordwest-Overijssel, Laren, 1988.
- *Boon, H. van der, Waterrijk Noordwest-Overijssel: een hele zorg, Kampen, 1989.
- *Bos, J., A van der Ploeg en H. Wiersma (red.), Onderweg in Overijssel: verkeer en vervoer in verleden en heden, Jaarboek Overijssel 1989, Zwolle, 1988.
- *Broer, A.L., Overijssels Noordwesthoek, Zaltbommel, 1984.
- *Bruinenberg, H., De tijd vertelt, over het leven in de Noordwesthoek, Steenwijk, 1959.
- *Bruinenberg, H., Noordwest-Overijssel, gisteren en vandaag,

-
- Steenwijk, 1963.
- *Bruinenberg, H., Wij in Steenwijkerwold, Steenwijk, 1964.
- *Bruinenberg, H., Duizend jaar Steenwijk, Steenwijk, 1965.
- *Bruinenberg, H., Steenwijk in oude ansichten, Zaltbommel, 1971.
- *Bruinenberg, H., Vollenhove in oude ansichten, Zaltbommel, 1971.
- *Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
- *Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
- *Dekker, K., De betekenis van de industrie in de gemeenten Steenwijk, Meppel, Kampen, IJsselmuiden, Hasselt, Zwartsluis, Genemuiden, Stad-Vollenhove en Blokzijl, 1942.
- *Dieleman, F.M., Een landschaps-geografische studie over de gemeente Vollenhove, Amsterdam, 1964.
- *Dijkhuizen, S. en K. Scherer, Kijk op het groene Overijssel, Amsterdam, 1984.
- *Dijkstra, K. (red) e.a., Uit de geschiedenis van Brederwiede, Meppel, 1986.
- *Dorpsgezicht Giethoorn, (RDMZ), 1983.
- *Een bezoek aan den Noordwesthoek van Overijssel, Dordrecht, z.j. (ca. 1912).
- *Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
- *Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag, 1924.
- *Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
- *Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
- *Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Medede. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
- *Formsma, W.J., Kuinre van heerlijkheid tot gemeente, VORG 49 (1932) p.56-70.
- *Gemaal aan het Meppelerdiep te Zwartsluis, Zwolle, 1971.
- *Greveling, S., Zwartsluis in oude ansichten, Zaltbommel, 1975.
- *Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
- *Haverkamp, O., Het Land van Vollenhove; "De Noordwesthoek", Naarden, 1947.
- *Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Medede. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
- *Heuff, J., N.W.Overijssel vaargids, Houten, 1986.
- *Huisman, E.A., Onderzoek naar de ontwikkeling van de buurtschap Kalenberg, gemeente Oldemarkt (P.P.D.), Zwolle, 1962.
- *Kroes, J. en Hol, T., Het Land van Vollenhove: een historisch-geografische studie van het Noordwest-Overijsselse kultuurlandschap, Zwolle, 1979.
- *Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
- *Laar, G.M., Het verleden herleeft, Steenwijk, 1974.
- *Laar, G.M., Rond de poorten van Steenwijk, Steenwijk, 1980.
- *Laar, G.M., Steenwijk bewaar 't; de historie van een oude landstad met haar buurtschappen, Steenwijk, 1987.
- *Meene, J.G.C. van de en P. Nijhof, Spoorwegmonumenten in
-

-
- Nederland, Amsterdam, 1985.
- *Meindersma, H. en K. de Jong (red.), Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940., Zwolle, 1985.
- *Middag, H., Inventarisatie Jongere Bouwkunst 1850-1940; Gebiedsbeschrijving Salland, Zwolle, 1988.
- *Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
- *Nawijn, K.E., Een nederzettingsgeografische scriptie over Kuinre, Blankenham en Blokzijl, Amsterdam, ca. 1965.
- *Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam, 1987.
- *Nijhof, P., Watermolens in Nederland, Zwolle, 1982.
- *Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle, 1983.
- *Onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwartsluis, E.T.I.O., Zwolle, 1950.
- *Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
- *Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
- *Post, K., De kop van Overijssel, Haren, 1970.
- *Postema, J., Tussen graaf en maire, Kampen, 1987.
- *Posthumus-Menger, L., Blokzijl in oude ansichten, Zaltbommel, 1972.
- *Proefgebied Nationaal Landschapspark Noordwest-Overijssel; inventariserend onderzoek cultuurhistorische waarden van het gemaakte milieu, Monumentencommissie van Het Oversticht, 1979, Zwolle.
- *Punter, E. en A. Hafkamp, "Ik heb het toch zeker zelf gezien", Steenwijk, 1986.
- *Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
- *Romers, H., De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen, 1981.
- *Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
- *Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
- *Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
- *Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
- *Schelhaas, H., Langs wieden en grachten van Noordwest Overijssel, Zwolle, 1984.
- *Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
- *Schreur, E., Oldemarkt vroeger en nu, Steenwijk, 1978. *Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
- *Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
- *Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
- *Sociaal-economisch onderzoek ten behoeve van het streekplan N.W.Overijssel (deel 4: rietcultuur en visserij, deel 6: handel, deel 7: verkeer en deel 8: industrie, handel en scheepvaart), 1942.
- *Sociale kaart van de gemeenten in Noordwest Overijssel, Stichting Overijssel, Zwolle, 1967.
- *Stadsgezicht Vollenhove (RDMZ), 1983.*Steegh, A., Monumentenatlas
-

---

van Nederland, Zutphen, 1985.

*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.

*Stegeman, T.R., Giethoorn en de werkverschaffing 1928-1940; werklozen veranderen een "morsig" gebied in landbouwgrond, Kampen, 1987.

*Stikma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.

*Streekplan Noordwest-Overijssel vastgesteld bij besluit van provinciale staten van Overijssel van 25 februari 1987, nr.5, (Beschrijving van de gewenste ontwikkeling en Toelichting), 1987.

*Timmerman, G.W., De gemeente Zwartsluis: een milieugeografische scriptie, Amsterdam, 1974.

*Tuin, J.D. van der, De Steenwijker Aa, een historisch-hydrografisch overzicht, Steenwijk, 1985.

*Veen, J. H.S.M., Van tram, boot en bus. De geschiedenis van het streekvervoer in het noordwesten van Overijssel, Kampen, 1978.

*Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.

*Wester, J.B. en Willemsen, W., Tussen Duin en Hellevenen; St. Jansklooster en Ambt-Vollenhove na 1850, Blokzijl, 1988.

*Westra van Holthe, J., Vollenhove 1354-1954 en haar havezathen, Assen, 1958

*Wiedijk, Fr. M., Blokzijl; een wandeling door de eeuwen, Blokzijl, 1980.

*Wieringa, H. (red.), Waterstaat

---

in Overijssel, Zwolle, 1983.

*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848, Amsterdam, 1987.

*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw. 1800-1914, Utrecht, 1985.

*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:

*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.

*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.

*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle

*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.